

Абадиат
гулшани

Алишер Навоий
таваллудининг 575 йиллигига
бағишланади

211797

ANDIJON DSHLOQ
XO'JALIGI INSTITUTI
"AXBOROT-RESURS
MARKAZI"

«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2016

УЎК: 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)6
А-12

Лойиҳа муаллифи

Ўткир Раҳматов

*«Халқ сўзи» ва «Народное слово»
газеталари бош муҳаррири*

Тўплаб нашрга тайёрловчилар

А. Кутбиддинов, М. Жонихонов

А-12

Абадият гулшани: II китоб: Алишер Навоий
таваллудининг 575 йиллигига бағишланади. Лойиҳа
муаллифи Ў. Раҳматов. — Т.: «Sharq», 2016. — 192 б.

ISBN 978-9943-26-444-1

УЎК: 821.512.133-1
КБК 84(5Ў)6

© «Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2013, 2016.

**АБАДИЯТ
ГУЛШАНИ**

II китоб

**«Халқ сўзи» ва
«Народное слово»
газеталари таҳририяти
кутубхонаси**

**«SHARQ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2016**

59K-521.512.133-1

КСК 845976

A-12

«Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари таҳририяти ташаббуси билан тайёрланган ушбу мўъжаз китоб Алишер Навоий таваллудининг қутлуг 575 йиллигига бағишланади. Унда юртимизнинг таниқли навоийшунос олимлари, адабиётшунослар, шоир ва ёзувчиларнинг улуғ шоиримиз асарлари талқини, тадқиқоти, таҳлилига асосланган мақолалари жамланган.

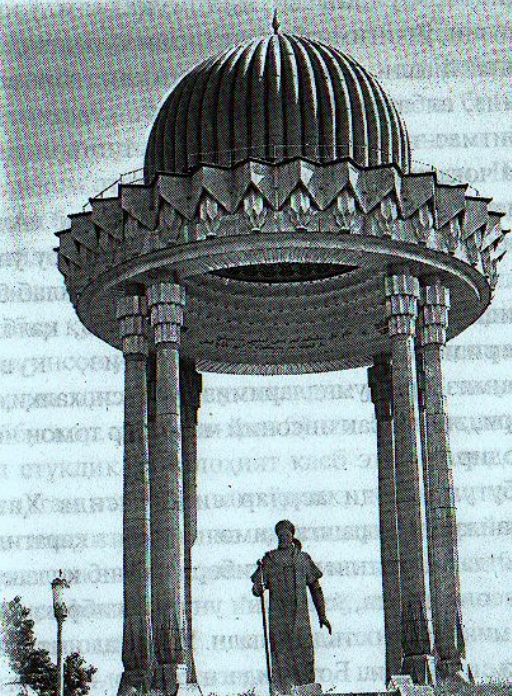
Улуғ шоирнинг қалб ва тафаккури оламидаги жавоҳирларни кўриш, англаш ҳар биримизга чексиз севинчлар улашишига ишончимиз комил.

КУТУБХОНА

Ислом КАРИМОВ:

Алишер Навоий халқимизнинг онг ва тафаккури, бадиий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг гурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир.

Буюкликнинг боқий овози

«Бугунги шиддатли даврда чинакам маънавиятли ва маърифатли одамгина инсон қадрини билиши, ўз миллий қадриятларини, миллий ўзлигини англаши, эркин ва озод жамиятда яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллаши учун фидоийлик билан кураша олиши мумкин.»

Бу теран фикрлар Президентимиз Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида акс этган.

Дарҳақиқат, бундан 25 йил муқаддам ўз қадр-қимматимизни, ўзлигимизни тупроқдан кўтардик, бахтли ва озод яшай олишимиз, буюк аجدодлар вориси эканлигимиз, албатта, бизга улкан куч-қувват, ғайрат-шижоат, битмас-туганмас илҳом бахш этишини англаш, ҳис этишга чоғландик.

1991 йил Юртбошимиз ташаббуси билан «Алишер Навоий йили» деб номланиши ҳам айнан ушбу улуғвор саъй-ҳаракатларнинг маъно-мазмунини белгилаб берди. Чунки Алишер Навоий — бу она тилимиз, қалбимиз, эҳтиросларимиз, дарду ғамларимиз, қувончу шодликларимиз, орзу-умидларимиз куйчиси, халқимизни камолот сари, энг юксак инсоний марралар томон чорлаб келган даҳодир.

Унинг бутун ижоди асрлар силсиласида Ҳазрати инсонни авайлашга, асрашга, ҳимоя қилишга қаратилгани билан ниҳоятда аҳамиятли ва эътиборли бўлиб қолаверди. Негаки, Инсон адашса, ўзлигини унутса, кибр ва нафсга берилса, жамият хавф остида қолади. Ундан адолат қочади, разолат ҳукмига ўтади. Ботинидаги гавҳар — адабга доғ тушади. Тафаккуридаги эзгулик жавоҳирлари — тинчликка бўлган эъзоз, бағрикенгликка нисбатан эҳтиром,

огоҳликка асосланган ишонч илдизи қуриydi. Оқибатда маҳдудлик, ваҳший телбалик кишини хароб қилади.

Шунинг учун Инсон ҳимояга муҳтож. Уни кўз қорачигидек асраш, муносиб таълим-тарбия бериш, ота-онага, юртга чексиз муҳаббат ва садоқат туйғуларини сингдириш, янашси учун қулай турмуш муҳитини яратиш, аҳволидан хабардорлик, асло унутмаслик — Навоий фикрича, дунёни жаҳолат ботқоғига ботиб кетишдан асрайди.

Аммо, Одам, аввало, одамийлик рутбасига эришиши жоиз, акс ҳолда ўз улуғлигини инкор қилиши эҳтимолдан холи эмас. Демак, одам кўнглини обод қилиши даркор, ободлик эса маърифат дурдоналарини кўз билан илғаб, ақл тарозусида ўлчаб, руҳият чашмасида яна жилолантириб қабул қилишни тақозо этади.

Кўриниб турибдики, Навоий — одамийлик номайи аъмолига муносиб бўлишга интилишни ва бу интилиш то қазои муқарраргача, аниқроғи, ер юзининг интиҳосига қадар давом этиши лозимлигини уқтирган. Шундагина, башарият бахт-неъматга эришади. Жаҳон балолар гирдобига тушмайди, фаровон ҳаёт, обод турмуш кафолатланади.

Таъкидлаш керакки, давлатимиз раҳбари Истиқлолнинг дастлабки кунларидан бошлаб ислоҳот ислоҳот учун эмас, аввало, инсон учун хизмат қилмоғи лозимлигини уқтириб, бу борада мислсиз эзгуликларни руёбга чиқаришда ҳам ташаббускор, ҳам бош-қош бўлди. Энг муҳими, барқамол авлод етуклик ва салоҳият касб этиб вояга етишларига қаратилган эътибор, ғамхўрлик, жаҳон миқёсида ибрат ҳамда намунага молик давлат дастурларининг муваффақиятлари нафақат мамлакатимизда, балки бутун дунёда ўз эътирофини топди. Айниқса, юксак маънавиятимиз, аجدодларимизнинг нодир ижодини ўқиш, ўрганиш, тадқиқ қилиш, халқимиз, шунингдек, халқаро жамоатчиликка тарғиб-ташвиқ қилиш юқори даражага кўтарилди.

Албатта, буларнинг бари, аввало, ҳеч кимдан кам бўлмаган ва кам бўлмайдиган Ўзбекистон фуқаросининг маънавий оламини янада қудратли қилиш, таҳдидбардош, метин-мустаҳкам, одамийлик рутбасида собит иродасини шакллантиришга қаратилган. Зеро, Алишер Навоий шу маънода бизга мададкор, панду насиҳатлари ила пиру комил, йўл-йўриқлари, ҳикматлари бирлан бобокалон, етти хазина соҳиби — маънавий чароғбонимиздир.

Меҳру мурувват, хайру саховатда ўзи намуна бўлган Навоий ёзган асарлари орқали ҳам кишиларни яхшилик қилишга, бир-бирини қўллаб-қувватлашга чақирган. Чунончи, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида саховат ва ҳиммат бобида алоҳида фикр юритиб, саховатни инсоният боғининг мевали дарахтига ўхшатади, одамийлик мамлакатининг мавжли уммонига, бу уммоннинг бебаҳо гавҳарига қиёс қилади.

Алишер Навоийнинг хайру саховат, меҳру мурувват бобидаги фаолиятини таҳлил қилар эканмиз, уни хайру саховат тажассуми, меҳру муҳаббат тимсоли, ҳомийлар ҳомийси бўлган зот, дейиш мумкин. Саховатни бир боғ тарзида тасаввур этсак, Навоий бу боғнинг боғбони, бир мулк, деб билсак, Навоий унинг соҳиби, бир салтанат десак, Навоий бу салтанатнинг султони сифатида кўз ўнгимизда гавдаланади.

Алишер Навоий «...умр бўйи етим-есир, бева-бечора, ногирон ва муҳтожларга мурувват кўрсатиб келган. Ёл-юрт учун ўз ҳисобидан мактаб-мадрасалар, шифохона ва ҳаммомлар, йўл ва кўприклар, боғ-роғлар бунёд этган, илм-фан ва маданият аҳлининг чинакам ҳомийси бўлган бу беназир зотнинг мана шундай савобли ишларида ҳар биримиз учун ибрат ва сабоқлар бор эмасми?».

Президентимизнинг Навоий ҳазратлари ҳақида айтган бу гаплари барчамизга бирдек тааллуқлидир. Зеро, бугун мамлакатимизда олиб борилаётган улкан бунёдкорликлар, кундан-кун чирой очиб бораётган шаҳару қишлоқларимиз,

онг муҳими, одамлар онгу тафаккуридаги ўзгаришлар улуг шоиримиз орзуларининг ушалаётганидан даракдир. Элим, деб, юртим, деб ёниб яшаш — улугвор мақсад. Шу маънода Алишер Навоийнинг мана бу мисралари ҳам айни дилимиздагини ифодалагани билан алоҳида қадрлидир:

*Ким қилса иморатки, қадр топгай,
Чун исми тарихларда боқий қолгай,
Не чоққача ул биноки маъмур бўлиб,
Ани исми эл тилига машҳур бўлгай.*

«Халқ сўзи» таҳририяти ҳар йили назм заргарининг ижодини, фалсафасини, сатрларда акс этган бебаҳо санъат сиру асрорларини, тилаклари ва умидларини газета саҳифаларида замонамиз олимлари, адабиётшунослари, тадқиқотчилари, ижодкорлари ёрдамида баён этиб келмоқда.

Улуг мутафаккир Алишер Навоий таваллудининг 575 йиллиги муносабати билан биз ана шу баённомаларни, муносабатларни, тадқиқоту ҳайратларни китоб ҳолида жамладик. Шубҳасиз, «Абадият гулшани» деб номланган мазкур иккинчи мўъжаз китоб мамлакатимизда қутлур сана арафасида амалга оширилаётган хайрли ва эзгу ишлар мисолида денгиздан бир томчи, холос.

Ҳақиқат шуки, Алишер Навоий эъзози, эҳтироми биз учун абадий анъана, фарзандлик бурчи, авлоддан авлодга ўтгувчи муқаддас фарзимиз. Зотан, давлатимиз раҳбари айтганидек, шу юртда яшаётган ҳар қайси инсон ўзлигини англаши, қадимий тарихимиз ва бой маданиятимиз, улуг аجدодларимизнинг меросини чуқурроқ ўзлаштириши, бугунги тез ўзгараётган ҳаёт воқелигига онгли қараб, мустақил фикрлаши ва диёримиздаги барча ўзгаришларга дахлдорлик туйғуси билан яшаши зарур.

Ўткир РАҲМАТОВ,
«Халқ сўзи» ва «Народное слово»
газеталари бош муҳаррири.

Суйима ҒАНИЕВА,

Ўзбекистон Қаҳрамони.

«Ўз замонидан ҳозирга қадар махсус ва машҳуд»

Олам ва одам, таълим ва тарбия, озодлигу ободлик — буларнинг барчаси буюк мутафаккир Мир Алишер Навоий асарларида муфассал таҳлил этилган. Шу боис, мана, неча асрдирки, ул зотнинг панду насиҳатлари, фикрлари асло эскирмаслиги, ҳамиша уларга эҳтиёж борлиги билан кишини ҳайратта солади. Балким шунинг учун бўлса керак, вақт ўтган сари ҳазратнинг асарлари, шахсиятига бўлган эътибор ва эҳтиром юксалиб бормоқда.

Бундай эъзозни кўплаб хорижий давлатларда Алишер Навоийга атаб ҳайкаллар қўйилаётгани, китоблар чоп этилаётганида ҳам яққол кўриш мумкин. Покистонлик олима — Исломобод университети ўқитувчиси Сугробону Шигуфтанинг Алишер Навоийга бағишланган китоби ҳам шулар жумласидандир. Яқинда нашр қилинган мазкур асар билан танишиб чиқдим. 5 бахш (бўлим), 12 фасл (боб)дан иборат ушбу тадқиқотда қадимги Ҳирот, ҳукмдорлар (жумладан, Ҳусайн Бойқаро), Ҳиротнинг сиёсий ва маърифий муҳити, Шоҳруҳ замонидаги Ҳирот, Бойсунқур Мирзо барпо этган кутубхона, Мирзо Улуғбекнинг Самарқанддаги расадхонаси, ўша давр шоирлари ҳақида таъкирлар, бошқа манбалар асосида маълумотлар берилган, иқтибослар келтирилган. Китобнинг илм, адабиётга оид фаслида Ҳиротда шоиру адиблар, орифу ҳакимлар, мунажжимлар, хаттоту наққошлар, ҳунарсанъаткорлар йиғилгани ва уларга ҳомийлик қилиш кенг йўлга қўйилгани ҳақида сўз боради.

Муаллиф ўша даврда кўплаб мадрасалар барпо

этилганини ёзар экан, 25 та мадрасани номма-ном келтиради. Шоир ва орифлардан эса 41 нафари ёдга олинган. Яна «Мажолис ун-нафоис» асарига таянилиб, 81 нафар шоир ҳақида маълумотлар гоят қисқа тарзда келтирилган. Ҳазал, маснавий, қасида, рубоий, қитъа, таркиббанд, таржебанд, мусаммот, мустазод, муаммо, таърих, луғзлар ёзган илми адаб жонкуярлари ва шеърӣ санъат йўналишлари санаб ўтилган.

«Шарҳи ҳоли Навоӣ (Фонӣ)» фасли ҳам, олима эътирофича, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр», Али Асқар Ҳикматнинг «Жомӣ» китоби (Техронда нашр қилинган), Алибек Озарнинг «Тазкираи оташкада» асари ва бошқа тадқиқотлар бўйича ёзилган. Шоирнинг таваллуди, отаси, тоғалари, у қачон шеър ёза бошлагани, лақаби, номи, Машҳадда, Самарқандда бўлиши, Астрободга юборилиши, укаси Дарвешали ва жияни Ҳайдар Сабухӣлар тақдири муфассал ёритилган. Навоӣнинг хасталиги, умрининг поёни Хондамир ёзганидек баён этилган ва Навоӣ вафотига Мавлоно Соҳибнинг марсия ёзгани қайд этилади. Суғроҳоним марсия 45 байтдан иборат эди, деб ёзади. (Аслида 40 байтдан иборат. Бу таърих марсиянинг ҳар байти биринчи мисрасида Навоӣнинг туғилган йили — 844/1441, иккинчисида вафоти 906/1501 йили абжад ҳисобида чиқади. Марсиянинг мазмуни оғир жудолик азоби, марҳумнинг эътиқоди, фаолияти, унга таърифу мадҳлар — «шижоатда Алидек, мақсад йўлида Муҳаммаддек, инсонийликда Юсуфдек, билимдонлик ва адолатда Баҳман, Жамшид, Кубоддек эди», деб таърифланади. — С. Ғ). Шунингдек, бу фаслда Амир Садруддин Амӣний марсиясидан тўрт байт, Осафӣй марсиясидан бир байт, номаълум муаллифнинг шоир вафотига ёзган шеъри (2 байт) келтирилади.

Навоӣнинг ахлоқи ва шахсияти ҳақида Жомӣ, Атоуллоҳ Рухӣй ақидаларида кўрсатилган ахлоқ матлаблари

қайд этилган. (Эътиқод, ростлик, эзгу амал, шижоат, ният ва ирода, Ватанни севиш, шафқатли бўлиш, адлу инсоф, ҳайратланиш ва ҳоказо). Мазкур сифатлар Навоийда мукаммал бўлгани тазкираларда айtilганлиги эътироф этилади.

Китобда шоирнинг шахсияти хусусида ҳам сўз боради ва унинг уйланмагани, бутун вақтини илм, адабиётга бағишлагани таъкидланади. Навоийнинг мазҳабий ақидалари ҳақида ёзар экан, у ҳазрати Алини ғоят улуғлагани форсий шеърларидан маълум, дейди.

Асарда улуг Навоийнинг «Девони Фоний» асаридан қаноат, ҳикмат, нафс иззати, фано, истиғно, тавҳид фалсафаси, Худованд раҳмати, жабр ва ихтиёр, таслим ва ризо, поклик, таҳорат ва ботиний сафо, ҳақиқат ва маърифат, ҳайрат, ибрат, оқибатни ўйлаш, вақт қадри, дард, вафо камлиги, ёлғизлик, айбни яшириш, рашк, тил заҳми, инкор каби тушунчаларга оид байтлар ҳам берилган.

Муаллиф китобида «Сабъаи сайёр» — «Сабъаи сайёра» дейилган. Навоий мусиқага оид рисола ёзган ва «Қамолият ул-муттақин» номли мажмуаси ҳам бор, Техрон миллий кутубхонасида сақланади, дейилади. Шунингдек, муаллиф ҳазратнинг «Рисолаи мусиқий» асари ҳақида шундай дейди: «Бу китобда муаллиф ўзининг илмий тажрибасида фойдаланган ва мусиқий билимга оид фикрларини баён қилган. Навоийнинг таъсири Марказий Осиёда, жумладан, Ўзбекистон ва Туркманистонда ўз замонида ҳозирга қадар махсус ва машҳуд (кўзга кўринадиган — С. Ғ.)».

Сугроҳоним китоб охирида икки фасл (13 ва 14) дан иборат 5-қисмни «Навоийнома» деб атаган. Унда Навоий ташвиқи билан шеър ёзган шоирлар рўйхати (57 нафар), ҳазратнинг уларга эътибори, ҳомийлик қилгани айтиб ўтилган. Алишер Навоий таклифи билан асар ёзган кишилар ҳам китобда баён этилган. Хусусан, Мирхонд («Равзат ус-

сафо»), Хусайн Воиз Кошифий («Анвори Суҳайлий», «Равзат уш-шуҳадо», «Ахлоқи Муҳсиний»), Хондамир («Ҳабиб ус-сияр», «Хулосат ул-ахбор», «Дастур ул-вузаро»), Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкират уш-шуаро»), Муъинуддин Муҳаммад Замъи («Равзот ул-Ҳирот»), Зайнуддин Маҳмуд Восифий («Бадоеъ ул-вақоеъ»), Мавлонозода Абҳарий («Машкут») шулар жумласидандир.

Асарда Навоий барпо этган иншоотлар, улардаги тартиб-интизом, шароит, имкониятлар, Ҳусайн Бойқаро ва Навоийнинг дўстона муносабатлари ҳам ёритилган. Хулоса ўрнида айтиш керакки, Сугробону Шигуфтанинг давр тазкиралари, вақтли матбуот мақолаларини яхши ўргангани асарда ўз аксини топган. Умуман, ушбу асар Навоий даҳосига хорижий мамлакатларда ҳам юксак эҳтиром кўрсатилаётганидан дарак беради. Бу эса ҳар биримизга чексиз фахру гурур бахш этиши, шубҳасиз.

«Мажолис ун-нафоис»нинг икки таҳрири

Алишер Навоий бу асари билан тазкирачиликда янги анъаналарга асос солган. Асар сақкиз мажлис (қисм) дан иборат. Иккинчи мажлис сарлавҳасида шоир «... ситта ва тисъина ва самона миа таърихидаким, бу мухтасар битиладур», деб ёзади (яъни 860/1490-91 йилларда бу асар ёзилди). Бу тазкира ёзилган йили. Лекин асарнинг баъзи қўлёзмаларидаги маълумотлар 1498 йилларда унинг иккинчи таҳрири яратилганидан далолат беради.

«Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи таҳрири 1948 йилда, иккинчи таҳрир эса Навоийнинг 15 томлик асарларининг 12-томида (Тошкент, 1966 йил) ва 20 томлигининг 13-томида (Тошкент, 1997 йил) ҳамда 2011 йилда чоп этилган тўла асарлар тўпламининг 9-жилдида нашр қилинди.

Биринчи таҳрирда шоирлар сони 345, иккинчи таҳрирда

эса 459 та деб кўрсатилган. Куйида икки таҳрирдаги асосий фарқлар хусусида тўхталамиз.

Шоирлар ҳақидаги фикраларда айрим жумла, иборалар ўзгарган. Шунингдек, жойлар, шаҳарлар номида, тахаллусларда ҳам фарқ кўзга ташланади. Мавлоно Риёзий ҳақидаги фикрада шоирнинг етти қалам билан хатни яхши битиши, Куръони мажидни етти қироат билан ўқиши, илми мусиқий ва адвор, нужум ва истихрожи рамал (толедан хабар бериш, тафаккур матлабини юзага чиқариш — С. Ғ.) тушиб қолган.

Мирзабек — Навоийга фарзанддек бўлган самарқандлик шоир. У биринчи таҳрирда Мирзо Алибек, деб берилган. Жомийга бағишланган фикрада Муҳаммад Таёбодий ҳақидаги охири жумла ва бир байт тушиб қолган. Мавлоно Абдуллоҳ ҳақидаги маълумотлар илк таҳрирда ғоят қисқа, «Зафарнома» маснавийси ёдга олинмаган, ундан келтирилган уч бети ҳам тушиб қолган. Хуррабий фикраси ҳам тўлиқ эмас. Мавлоно Бақой — хоразмлик шоир Мавлоно Лиқой, деб берилган...

Иккинчи таҳрирдаги эътиборли жиҳат ҳар бир мажлис сўнгида «Мажолис ун-нафоис» аввалги мажлисининг итмоми,... ихтимоми,... хатми, охири..., ғоят...,... ниҳоят...,... туганчисини ёзади ва уларни дуо ҳамда шоҳ мадҳидаги рубойлар билан якунлайди.

Саккизинчи мажлис Хусайн Бойқаро таърифи ва мадҳи билан биринчи таҳрирдагидек берилади, биринчи таҳрирдаги Мавлоно Лутфийнинг «Устина» радифли матлабига Хусайн Бойқаро жавоби ва улардаги тафовут ҳамда мувофиқлик кўрсатилади. Иккинчи таҳрирда эса таҳсиллар Хусайний «Девони»дан ҳарфлар тартиби билан олинади.

Биринчи таҳрирда 82 байт, иккинчи таҳрирда 169 байт. Навоий маъно, тимсол, бадий санъатлар, қофия, радиф хусусида шоирнинг маҳоратини очиб беради.

Иккинчи таҳрир охирида «Хилват» деб аталган икки лавҳа берилади. Хусайн Бойқаро иштирокида ўтадиган адабий анжуманларда (Навоий уларни «Олий мажлис» деб атайди) янги асарлар, шеърлар муҳокама қилинади. Биринчи лавҳада Хусрав Деҳлавийнинг ҳинд тилидаги асаридан бир маъно — нозик ёр қалин ёмғирда тойиб кетиб йиқилгани, шунда ёғин риштасини ушлаб, унинг мадади билан ўнгланиб олгани айтилади. Бундан ҳайратланган Лутфий ўз таассуротини Навоийга айтиб беради. Бу ўхшатиш мажлис аҳлига етказилгач, улар ҳам мақтайдилар. Навоий бу ҳақда Хусайн Бойқародан фикр сўраганда, у эътироз билдириб, ёғин риштаси юқоридан қуйига инади, йиқилаётган одамга мадад бўла олмайди, дейди ва қуйидаги матлаъни ўқийди:

*Заъфдин кулбамда қўймоқ истаса айлар мадад,
Анкабуте ришта оқсон бўлса ҳар деворга.*

Бу байт Навоий қаламига мансуб бўлиб, мантиқан асосли ва таъсирлидир.

Иккинчи лавҳада Қабулий деган ёш шоир «Олий мажлис»га киритиш мақсадида бир ғазалини Навоийга олиб келади ва бир байт қофияси яхши боғланмади, дейди. Навоий «ҳам бўлмади» қофиясини тузатиб, байт ёзиб беради:

*Сарв мойил бўлдимки, ўпгай аёғинг туфроғин,
Йўқса ҳар соат сабо таҳрикидин ҳам бўлмади.*

Бу ғазални ўқиган Хусайн Бойқаро Навоий битган байтни англайди ва шоир мажлисга келсин, мутояба қиламиз, дейди. Шоир келади, бу ҳақда сўз очилмайди. Ҳамма тарқалгач, шоҳдан: «Унутилдими, мутояба қилмадилар», деб сўрашганида, у: «Унутилмади, тиламадукки, ғариб йигит мажлисда уятлиғ бўлғай», деб жавоб беради. Навоий: «Бу раҳм ёлғиз анга воқеъ бўлмади,

манга даги бўлди», дейди. Бу лавҳа Хусайн Бойқаронинг Навоий шеърлари услубини гоят пухта билганини, шунингдек, ёш истеъдодларга марҳаматли бўлганини англатади.

«Мажолис ун-нафоис»нинг иккинчи таҳрири тазкирачилик анъанасига Навоий киритган янгиликка далил ҳамдир. Унда ёш, адабиётга энди кириб келаётган шоирларни киритганлигидир.

Алоҳида аҳамиятли томони шундаки, Навоий «Мажолис ун-нафоис»ни ўз она тили (у вақтда туркий дейиларди) да ёзди ва янги анъанага асос солди. Асарнинг икки таҳрири муқояса қилинганда, Навоийнинг шоирлар ижоди, адабий жараёнга, ёш истеъдодларга янгича муносабати намоён бўлади. Шунингдек, иккинчи таҳрирда асар тўлдирилди, охириги мажлис янгидан ёзилди.

«Мажолис ун-нафоис» беш марта (балки яна маълум бўлар) форс тилига таржима қилинган. Эрон, Афғонистон, Туркияда ҳам ушбу асар нашр этилган. Бу асар таъсирида тазкиралар яратилгани ҳам тарихдан маълум.

Табаррук дастхат

Ўзбек халқининг буюк шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўлмас «Хамса» таркибидаги дostonлари, беқиёс «Хазойин ул-маоний»ни ташкил этган шеърляти, 14 номдаги насрий асарлари билан адабиётимизни бойитган, уни жаҳон адабиёти юксаклигига кўтарган, башариятнинг маданият хазинасига улкан ҳисса қўшган ижодкордир.

Навоий асарлари бизгача моҳир хаттотлар ва ҳассос наққошлар томонидан китобат қилинган ҳолда етиб келган. Шунингдек, турли савиядаги котиблар ва китобат санъатига мансуб ижодкорлар ҳам шоир асарларини кўп марта кўчиришган. Султон Али Машҳадий, Муҳаммад Нур, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Султон Муҳаммад Хандон, Абдулжамил ва бошқа хаттотлар кўчирган Навоий

211797

кўлёмалари жаҳоннинг кўп ҳазиналарида сақланади. Лекин шоирнинг ўз кўли билан ёзилган дастхати — автографи ҳақида яқин-яқинларгача ҳеч қандай маълумотга эга эмас эдик. 1957 йилдан буён ҳар йили Навоийнинг туғилган куни — 9 февралда ўтказилиб келинаётган илмий анъанавий конференцияларнинг бирида таниқли олим Ҳоди Зариф шоир томонидан чизилган, деб юритиладиган «Занжирбанд шер» расми остидаги «Амали Мир Алишер» (яъни, Мир Алишер иши) ёзувини Навоий дастхати — автографи эканлиги масаласини кўтариб чиққан эди.

1979 йилда эса Андижонда ўтказилган Навоий конференциясида самарқандлик олим Ботирхон Валихўжаев Москвада Эрон каталогларидан бирида шоирнинг дастхат девони тавсифи юзасидан маълумот олганлиги ҳақида ўз маърузасида ахборот берди. Кейинчалик олим бу ҳақда мақолалар ҳам эълон қилди.

1990 йили камина Техрондан Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»сининг минг йиллигига бағишланган халқаро анжуманга таклиф этилдим. Сафар олдида бир икки ташкилот ва китобхонларга дастхатга оид алоқа хатлари расмийлаштириб олган эдим. Шулар ёрдамида дастхат сақланаётган жойни аниқлаш ҳамда уни кўриш тараддуи кўрилди.

Нихоят 1991 йил 1 январь куни Эрондаги «Кохи Гулистон» номли музей фондига бордик. Музей кўлёмалари бўлим мудирини Оқойи Алоний Навоийнинг табаррук дастхатини келтириб қаршимга қўйди. Кўлёмашарҳи орасида алоҳида саҳифада девондан бир бет намуна берилган.

Унда Навоийнинг икки ғазали тўла ва бир ғазал матлаи мавжуд:

1. Демангиз, аҳбобким, қилмасмусен бас йиғламоқ

Ким, манга тенгри насиб этмиш туганмас йиғламоқ.

2. Кўнгулум бўлур ғаминг туни ҳар лаҳза қайгулуқ,

Чун шом бўлди, ҳар нафас ортар қоронғулиқ.

3. Биров жисмига отса ул сийматан ўқ

Менинг жонима сончилур юз туман ўқ.

Бу ғазаллар Навоий томонидан тузилган «Хазойин ул-маоний»га киритилган. Диққатга сазовори шуки, биринчи ғазал биринчи девон — «Фаройиб ус-сиғар»га, иккинчи ғазал учинчи девон «Бадоеъ ул-васат»га ва учинчи ғазал тўртинчи девон «Фавойид ул-кибар»га киритилган бўлиб, уччаласи уч девонда 320-чи ўринда келади. Бу ҳол Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» устида нечоғли жиддий ишлаганидан далолат беради.

1991 йил 7 июнь куни Навоий дастхатининг микрофильми Тошкентга етиб келди. Муҳр катталаштирилгач, ундаги сўзларни аниқлаш имкони яралди ва қуйидагича ўқилди: «Кун фи-д-дунё кааннака ғарибун ав обиру сабилун ал-фақир Алишер» (яъни, Сен дунёда ғарибдек ёки мусофирдек яшагил, фақир Алишер).

Шундай қилиб, Навоийнинг юқоридаги эътирофлари ва уларни ўз муҳри билан тасдиқлаши, шоир асарларининг кўплаб қўлёзмаларини кўздан кечирган, синчиклаб ўрганган Маҳдийхон Астрободийнинг шаҳодати ва муҳрининг босилганлиги бу қўлёзмани Навоий дастхати эканлигига ёрқин далилдир. Ана шу мўътабар дастхатнинг топилиши, Алишер Навоийнинг шахсий муҳри аниқланиши ўзбек маданияти тарихида, хусусан, навоийшуносликда унутилмас воқеадир.

Алишер Навоийнинг табаррук дастхати унинг таваллудига 550 йил тўлиши муносабати билан нашр этилди. Дастхат микрофильмининг Тошкентга келтирилиши ва илмий жамоатчилик, кенг қўламдаги шоир мухлисларига етказилишида муҳтарам Президентимиз Ислам Каримовнинг улкан қўмак ва хизматларини бениҳоя миннатдорлик билан эслаймиз, эътироф этамиз.

«Хамса» тарихи

Алишер Навоий ўзининг «Хамса» — беш дostonдан иборат асарини 1483-1485 йилларда яратди.

«Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайрат ул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») ни 1483 йилда ёзган. Кейин «Фарҳод ва Ширин» (1484), «Лайли ва Мажнун» (1484), «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр») (1484) дostonларини ёзган. 1485 йилда «Хамса»нинг охириги достони «Садди Искандарий»ни поёнига етказди. Шоир ўз «Хамса»сига киритилган дostonларда ўша давр учун муҳим бўлган муаммоларни қўйди, мутафаккир сифатида илғор қарашларини илгари сурди, ўзбек тилининг қудратини оламга намойиш этди.

«Эл комин раво айла...»

*Кўнгиллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.
Кўнгул чокин кўзумда ашки рангин элга фош этди,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач.
Кўзум қон ёш тўкар, нетиб кўнгил захмин яшурайким,
Топарлар ерда захмин сайд қонидин нишон кўргач.
Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач гами ҳажринг,
Кўнгил боғида баргедурки ол ўлмиш хазон кўргач.
Хадангинг захми ичиндин балоларни юғон ёшим
Эрур тифле ки, олғай қуш боласин ошён кўргач.
Кўнгиллар нақдини торож этарга ёнмоғинг бурқаъ
Анингдекдурки, тоз боғлар қароқчи карвон кўргач.
Юзин зулф ичра то кўрдим, ўлиб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.
Эрун чун олам ичра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.
Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач.*

Ўзбек мумтоз шеърияти сирларга тўла бир оламдир. Бу оламнинг тагига етдим, деган киши хатога йўл қўяди. Бу бепоён осмонни қучмоққа уриниш билан баробардир. Қолаверса, у ёки бу шоир ижодининг, айрим ғазалнинг талқини ҳамиша ҳам бир киши томонидан айтилган фикр, яъни хусусий фикр бўлиб қолаверади. У бизга ёқиши ҳам, ёқмаслиги ҳам мумкин. Умуман олганда эса, буюк шеъриятимиз, айниқса, Алишер Навоий ижодини ўрганишга интилоқ зарур, мураккаб, аммо марғуб ишдир.

Алишер Навоий ғазалларида ҳамиша «коса, косанинг тагида нимкосалари» мавжуд бўлади. Биз, албатта, баҳоли қудрат, имкон етганча илғаймиз. «Кўнгиллар ноласи..» деб

бошлангувчи ғазал тепасига шоир: «Чим» ҳарфининг чобукларининг чехра кушойиши «Ғаройиб дин» деган сўзларни ёзиб қўйган. Бу — ғазалнинг «Ғаройиб ус-сигар» девонига мансублигини билдиради. Ҳазаж баҳри шуббасида ёзилган ушбу ғазал жуда қўп фазилатларга эга. У биринчи қарашда аниқ бир мавзуга бағишланмагандек туюлади. Аммо... Байтнинг биринчи мисраси илгари сурилган фикрнинг исботи учун иккинчи мисрада бир ажойиб образ келтирилади. Бу образ ўзининг мутаносиблиги билан кишини ҳайратда қолдиради, ҳар бир сўз, ташбеҳ, ўхшатиш бир-бирига мос, мақбул... Биринчи байт, матлабга эътибор беринг:

*Кўнгиллар ноласи зулфунг камандин ногаҳон кўргач,
Эрур андоқки, қушлар қичқиришқайлар йилон кўргач.*

Мутаносибликлар: кўнгил — қуш, нола — қичқирик, зулф — илон; кўнгил чиндан қушга ўхшайди, парвозни хуш кўради: нола аслан ҳам қичқириқдир, зулфнинг эса илонга ўхшашлиги аён. Мумтоз шеъриятда бир сўз фақат бир маънони билдирмайди, балки ҳали айтганимиздай, тагида нимкосаси ҳам бўлади. Масалан, ушбу байтда «кўнгил — қуш» дедик, йўқ, у бу ерда инсонни билдиради, «зулф», тасаввуфга кўра, ўзгарувчан олам тимсоли, беқарорлик рамзи. Шу вайдан ҳам у илонга ўхшатишмоқда, илон эса ҳамиша беқарордир, ҳамиша ўзгариб туради.

«Каманда» — тузоқ, кўнгилларни илинтирувчи тузоқ, банд, деганидир. Шуларга кўра, байтдаги «коса» ушбуди: кўнгиллар зулфинг ҳалқасини кўргач, бамисли илон олдида турган қушларнинг қичқирганларидай нолалар айлайди. Биз иллаган «нимкоса»: киши бу оламнинг беқарорлигидан азоб тортади, унинг тузоқларида нола чекади. Иккинчи сатрдаги «қуш» — энди қуш эмас, — одам, қичқириқ — оҳ-фарёддир, илон эса бу оламнинг бало-қазолари тимсолидир.

Иккинчи байтла:

*Кўнгил чокни кўзумда ашки рангин элга фош этди,
Балиғ захмини фаҳм айларлар эл дарёда қон кўргач*

— мисраларини ўқиймиз. Одатда, ҳар бир байтнинг ўз «умри», ўз «ташвиш»лари бор. Улар бир қараганда ўзаро боғланмагандек, лекин мазмунан муштараклик бирлаштириб туради.

Ҳазални, таъбир жоиз бўлса, бир кичик қишлоққа ўхшатгим келади. Байтлар бамисоли уйлардек, дарвоқе, «байт» сўзининг бир маъноси уй ҳам демакдир. Бу ерда ҳам шундоқ. Ҳажрингда кўнглим чок-чокидан сўкилиб кетди, буни кўзимдан оққан рангин ёшларимдан ҳам билса бўлади — фош этиб турибди. Ахир дарё юзида қонли сувни кўрган кишилар, балиқнинг жароҳатланганлигини тез фаҳмлаб оладилар. Кўнгил — балиқ, чок — захм, иккиси ҳам кўздан ниҳонлиги билан ўхшаш; кўздаги ашк — дарёдаги қон, фош этмоқ — фаҳм айламоқ бир-бирларига мутаносиб тушунчалардир.

Учинчи байтда эса бунинг акси: кўзим-ку қонли ёш тўқмоқда, бас, кўнглимдаги жароҳатни яшириб ўлтиришга ҳожат бормикин? Ахир ерда сайд (ов қилинган қуш) қонини кўрганлар унинг ярадор бўлганлигини дарров англаб оладилар-да.

*Бўёлғон қон аро жон пардаси етгач ғами ҳажринг,
Кўнгил боғида баргедурки, ол ўлмиш хазон кўргач.*

... Ғами ҳажрингдан жон пардаси қонга чулғаниб бўлди, боғдаги барг ҳам хазон фасли етганда қизғиш тусга киради... Бу ерда ҳам мутобиқ (параллел) лар: жон пардаси — барг, ғами ҳажр — хазон фасли, бўлмоқ — ол ўлмоқ. «Кўнгил» сўзи эса бутун борлиқ маъносида келмоқда.

Бешинчи байт. Вужудимда ишқинг камони отган ўқдан пайдо бўлган захмларни, балоларни бетиним кўзёшларим юваётир, бу худди болаларнинг қуш уясини кўриб, полапонларни олишларига ўхшайди. Захм ичи — ошён, балолар — қуш болалари (тажнис кўриниши), кўзёшлар

— болалар мутобиқлари чиройли.

Олтинчи байтда ундан ҳам ёрқин, тиниқ манзара чизилади: кўнгиллар нақдини талон-торож этмоқ учун юзларингга бурқаъ (парда) ташлаб олибсан, ҳа-ҳа, қароқчи ҳам карвонга ташланиш олдидан юз-кўзларига ниқоб кийиб олади... Биринчи мисрадаги мавҳум тасвир иккинчи мисрадаги ажойиб образ билан катта ҳаётий манзара касб этади.

*Юзин зулф ичра то кўрдим, ўлиб васлига етмасмен,
Ғалат эрмиш юз урмоқ, кеча ўтни ҳар қаён кўргач.*

Шоҳ байтлардан бири! Байтдаги «коса»: зулфунг ичра юзингни кўриб қолдим, аммо ортиғи менга насиб эрмас... Агар кечаси ҳар қаёнда ўт ёниб турган бўлса, қай бирига юз уриб борурсан?

«Нимкоса» тасаввуфга кўра, юз — бу, ҳокими мутлақ, Ҳақ таоло тимсоли, зулф — беқарор ўзгарувчан олам, зулмат... Демак, зулматларга чўмилган беқарор олам ичра ул ёруғ сиймони (ҳақни) кўриб қолдим, аммо ўлсам ҳам васлига ета олмастим аён, чунки ловуллаб турган оловга юз уриб бормоқ кўрқинчли ва хатодир, куйдириб кул қилади: Байтда «Зулф — кеча» мутобиғи, «юзин — юз урмоқ» товуш уйғунлиги ҳам кузатилади.

Тўққиз байтнинг еттитаси таърифи шундайдир. Биз турли бир-бирига ўхшамаган манзараларни томоша айладик. Илонни кўрганда чирқиллашиб қичқирган қушлар, дарёда қони пайдо бўлганидан яралангани маълум балиқлар, ерда қони қолган сайдлар, куз фасли келганда боғлардаги баргларнинг қизара бошлаши, қуш уясидан полапонларни шафқатсизларча олаётган болалар, карвонни кўрганда юзини яшириб олган саҳройи қароқчилар, тун-кечада ҳар қаёни тутиб кетган гулхан, оловлар... Ранг-баранг лавҳалар, барчаси ҳаётдан олинган, биз уларни ҳар қадамда учратганмиз, шоҳиди бўлганмиз, завқланиб ҳайратга тушганмиз, таъсирланганмиз.

Улар таниш, аммо шоирнинг сеҳрли қалами остида бизга янги бўлиб туюлади. Юқоридаги тасвирлардан ҳаёт, борлиқнинг кенг манзараси намоён бўлгач, шоир энди, ҳаёт ҳақида, шундай ҳаёт қўйнида яшаётган инсон умри, умр мазмуни ҳақида хулоса ясайди:

*Эрур чун олам ичра жоҳ фоний, яхши боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзунгни комрон кўргач.*

... Ўзинг бахт-саодатга эришгач, элнинг ҳам мурод-мақсадга етишишига саъй-ҳаракат кўргиз; билгилким, бойлик, давлат ўткинчидир (фонийдир), яхши от эса боқийдир. Бас, яхши от қолдирмакка шошил... Бу ўзгарувчан оламда яшар экансан, беқарор оламда қарор топмоқчи бўлсанг, ана шуларни ёддан чиқарма, деган фикр ётибди тағмотнда. Ҳазалдан кўзланган мақсадга, чамаси, энди етиб келдик...

Ҳазалга нуқта қўйишдан аввал, юқоридаги саккиз байтга кўз югуртирган шоир равон оҳанг, гўзал ташбеҳлар, шеърий санъатлар, сирлар пайдо бўлганини кўриб бир лаҳза гурурли хаёлга берилади, «катта кетади»:

*Навоий, хурдаи назмингни андоқ айладинг таҳрир,
Ки сочқай хурда бошинг узра шоҳи хурдадон кўргач!*

... Эй, Навоий, сен шеърингга сирларни шундоқ жойлай олдингки, энди уни кўриб заковатли нозикфаҳмлар подшоси бошинг узра зарлар сочажак! Бу ерда тажнис санъати кўриниб турибди: хурда — сир, яширин сир; хурда — зар, олтин резалари; хурдадон — нозик нарсаларни билувчи, ўткир заковатли киши маъносида англашилади. Шоирнинг «катта кетганича» ҳам бор. Биргина ҳазалдан етти хил образ ишлатиб, еттита бир-бирига ўхшамайдиган манзаралардан ҳаётнинг кенг тасвирини яратган, боқийлик ҳақида файласуфона фикр айтишда тазоду тажнис каби ва бошқа шеърий санъатлардан ҳўб фойдалана олган улуғ Алишпернинг бошига ҳар қанча зар сочсалар арзийди.

Муслиҳиддин МУҲИДДИНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Сўз фазилати

Алишер Навоий сўз — биринчи қудрат турткиси, оламнинг яратилишига нидо — асос бўлган, деган фалсафий тушунчани илгари суриб келган. Гўё мутлақ илоҳ моддий оламни яратиш мақсадида «кун», «факона» — «ярал», «бўл», деб хитоб этган ва дунё яралган экан. Яъни, сўз — бирламчи (азалдан), амал иккиламчи, деган тушунча ҳам шундан келиб чиққан. Мутлақ илоҳ оламни яратгандан кейин сўзни инсонга бағишлади. Бинобарин, олам ҳам, одам ҳам сўз учун қолип — илоҳ руҳ манзилгоҳи.

Инсоннинг тириклиги, жони, ҳаёти сўз туфайли, зеро, одамийдан ўзга сўзловчи тирик вужуд йўқ. Ҳайвонлар тирик, юради, аммо нутқ нуқтаи назаридан улар тирик эмас.

Навоий: «Сўз гавҳарининг шарафи» юксаклиги унинг бутун олам қудрати тарафидан тухфа этилганида, дея таъкид этади. У «тўрт садаф гавҳарнинг дуржи» — яъни тўрт унсур (сув, ҳаво, ўт, тупроқ) дан ҳосил бўлган инсон зотининг бош хусусиятидир, инсоннинг нутқи барчадан устунлигини белгилайди. Сўз, нутқ — руҳ, қолип ичидаги жон, ҳаёт, ҳаракат демак, тил фақат алоқа қуроли, бебаҳо неъматтина эмас, балки азоб-изтироблар манбаи ҳамдир. Тил эҳтиёти, одоби бузилса «ҳалок этади». Умуман, сўз бениҳоя улуғ, «каломи фасеҳ (гўзал сўз) ўлганни тирилтириши ҳам мумкин. Масъулияти қанчалик баланд эканини, одамлар тақдири, кишиларнинг ҳаёти бир сўз билан ҳал этилиши — ё бахтга муяссар, ё абадул-абад бадбахт бўлишини, сўз жонфидоликка, улуғ мақсадлар сари курашга сафарбар этишини қайд этган Навоий, айни вақтда унинг эстетик таъсир кучини кўрсатишни унутмаган.

Шоир қизиқ мисол келтиради: «Гунча оғизлик санами нўшлаб» гўзални кўрсанг, унинг хуш сурати, зебо қадду қомати кишини лол қолдирса-да, зоҳиран чиройли суратдан фарқи йўқ. Лекин, агар шу чирой, ҳуснга яраша малоҳатли, жонситан нутқи ҳам бўлса, у:

*Солғуси жинси бани одамға ўт,
Не бани одам, бари оламға ўт.
Ҳар дам этиб эти ҳалок ўртагай,
Балки башар хайлини пок ўртагай.*

Мана шу ерда Навоий бадиий адабиёт, яъни «фасоҳатли сўз»нинг сўзу гудозидан ҳикоя бошлаб, шеърый сўзининг қудратини усталик билан қайд этади. Бунда ҳам нозик йўл топилган: боя ўзи таъриф этган ўша гўзал сўзга чечанлиги билан олам аҳлини масту сархуш эта олади, аммо у Навоий газалини ўқиса-чи. Унда:

*Ким анга алфоз ўлуб оташ фишон,
Берса улус кўнглига мунгдин нишон.
Базмда ул лаҳза алолони кўр,
Кўйи харобот аро ғавғони кўр.
Қурки нечукдур яқо чок айламак,
Ўзни фиғон бирла ҳалок айламак.*

Шоир умуман бадиий сўзнинг таъсир кучини, жумладан, ўз шеърларининг нақадар баланд қадрланиши, одамлар кўнглига гулгула солиб, ҳаяжон кўзгабини фахр билан тасвирлаган. Шу ерда Навоий бадиий сўзни иккига ажратади: наср ва назм. Анъанага мувофиқ назмни (шеър) насрдан устун қўяди. Чунки наср — сочма, назм эса тартибга туширилган сўз, шунга кўра, унинг таъсири ҳам ўзгача. Бу ақида Низомийда ҳам бор. Навоий бу ерда Низомий фикрини қувватлаган. Хусрав Деҳлавийда сўзни бадиий ижод намунаси сифатида олиб қараш йўқ. Шу боис насру назм хусусидаги алоҳида мулоҳазалар мавжуд эмас.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» асарида — Аттор, Румий, Ҳофиз, Жомий, Хусрав ҳақида, уларнинг қадри беқиёс шеърияти ҳақида тўхтаб, кейин «адно табақаси» (паст табақа) шоирларни санаб ўтади. Уларнинг «не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуълаафкан, баъзисидан агар гоҳе бирор яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъво зоҳир бўлурким, у ҳам зоеъ бўлур» деб ёзади. Навоий бундай «шоирталаб» сўзи ёлгон ўзи кибру ҳаволи кишилардан безор бўлганини «Ҳайрат ул-аброр» достонида ҳам сўз маъносига бағишланган бобда қайд этган. Турфа буким, деб нолийди улуг шоир, улар менинг ўзимнинг шеъримни рангу рўйини ўзгартириб, тўғрироғи, уни бузиб, яна олдимга олиб келадилар, «шеър»нинг ҳолига йиғлагинг келади:

Зоҳир этиб йиғлагудек ҳол анга,

Кийдурубон эски қаро шол анга.

Турфа буким шеър қўюб отини,

Еткурбон кўкка мубоҳотини.

Бундай ўғри «тақлидчилар», «билдирмасдан» ўзиники қилиб олиш аввалги замонларда ҳам, Навоий замонида ҳам кўп бўлган. Улар ҳозир ҳам бор. Ҳозир ҳам истъдодли шоирларнинг гоё ва иборалари, образларини ўзлаштирувчи, Навоий айтганидай, уялмай эълон қилдирувчи, тагин таҳсин кутадиган шоирнамолар кам дейсизми? «Англамайин сўзда туюқ баҳрини, қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини», «лафзи бемаза, таркиби суст» шоирлар таассуфки, кам эмас.

Навоий сўз зийнати ростлик, ростқавлликка жуда катта аҳамият берган. Бунини одамийлик, инсонийликнинг муҳим белгиси сифатида баҳолаган. У «Вужуд уйи ана шу туз (рост) сутун била барност» мазкур уйнинг чироғи, баракати, қути ҳам ростлик, дейди. Улуг шоир бошдан охиргача ростлик билан эгриликни қиёслаб боради,

ростлик одамни қандай улуғлаши ва эгрилик, ёлгончилик қандай тубанликларни келтириб чиқаришини қатор мисоллар воситасида исботлашга интилади. Асосан, кишининг хулқи, тийнати билан боғлаб тушунтиради, одамнинг табиатидан келиб чиқадиган хислатлар сифатида олиб қарайди. Масалан, у ростлик ва эгриликни мана бундай қиёслаган:

*Ростдур улким назари тўғридур,
Ким илиги эгридур — ул ўғридур.
Бўлса тик эгрилик ичра самар,
Эл ани кесмакда туз этгай магар.
Кўзки эрур эгри анинг хилқати,
Бирни ики кўрмак эрур санъати.*

Яъни: назари тўғри бўлган одам ростқавл, рострав бўлади, қўли эгри бўлган киши — ўғридир. Қўл агар эгриликка одатланса, эл уни кесиб, тузата оладими (ёки эл уни кесиб туз сепеди). Агар кўзнинг тузилиши эгри бўлса, биттани иккита қилиб кўрсатади — одамни аллайди.

Унинг таъкидига кўра, кизб (ёлгон), фирибгарлик билан ном қозонган одамнинг чин сўзига ҳам одамлар ишонмайдилар («чин деса ҳам халқ ишонмас анга»), Бунинг исботига ёлгончи дуррож (қирғовул) ва шер ҳикоятини келтиради. Ўрмонда бир баҳайбат шер бор эди, болаларини жуда яхши кўрар, улар билан ўйнаб юрарди. Болаларини тишида олиб юрарди. Ўша ўрмонда бир қирғовул ҳам яшар, шер боласини тишлаб у жойдан бу жойга ўтганда пир этиб учар, шер эса ҳадиксираб тишини боласининг баданига ботирарди ва боласи ҳалок бўларди. Бу ғам шерни эзарди. Бундан қутулиш учун шер дуррож билан дўстлашишга аҳд қилади. Шер дуррожга: менинг сенга ҳеч бир қасдим йўқ, менга дўст бўлсанг, сени душманлардан ҳалос этиб, ҳимоямга оламан, дегач, дуррож

ҳам рози бўлади. Лекин дуррож шерни ёлғон нағмалар, сўзлар билан алдар эди. Шер унинг ёлғонларига кўникиб қолган эди. Бир кун дуррож овчининг тузоғига илиниб, ҳарчанд ёрдамга чақирса ҳам, шер ҳар галгидек алдаяпти деб, пинагини, бузмайди. Натижада дуррож ҳалок бўлади.

Бу ҳикоя орқали шоир ёлғончиликнинг охири ҳалокатли эканини кўрсатган. «Инсоннинг ҳамма гуфтори ҳам хуш эмас, қадрланадиган сўз хушдир».

Айтиш жоизки, шарқ мумтоз шоирлари орасида Навоийнинг сўз фазилати ҳақидаги фикрларида эҳтирос кучлироқ, танқид руҳи ўткир. Бундан ташқари, сўз бобида назм султони тилнинг имкониятлари хусусида гапириб, ўзи журъат билан бу тилда катта асар бошлаганини ҳам гурур билан баён этганки, бу ҳам унинг сўзга муносабати ўзига хослигини белгилайди.

Алишер Навоийнинг «Ҳайрат ул-аброр» достонида сўзга икки боб ажратилган, аммо сўз ҳақидаги бобларни «мақолатлар»га киритмайди, балки асарнинг биринчи қисмига киритади. «Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавокиби жаҳонтоби ва инсон зоти маъданининг жавоҳири сероби дурур ва саъд кавкабларининг бир-бири бирла қирони яхши асар кўргузуридин ва самин жавҳарларининг бир-бирига иқтирони дилпазир кўринуридин, назм таркибин наср тартибига таржиҳ қилмоқ».

Алишер Навоий ўз одатига кўра, бу ерда ҳам бобнинг насрий сарлавҳасида асосий «тезис»ларни қаторлаштириб кетади, яъни мақсад: 1) сўзнинг инсон моҳиятини белгилаши; 2) сўз инсоннинг ахлоқий сифатларини кўрсатиб туриши; 3) шеърий асарнинг насрдан афзаллиги ҳақида гапиришдир.

Боб шундай бошланади:

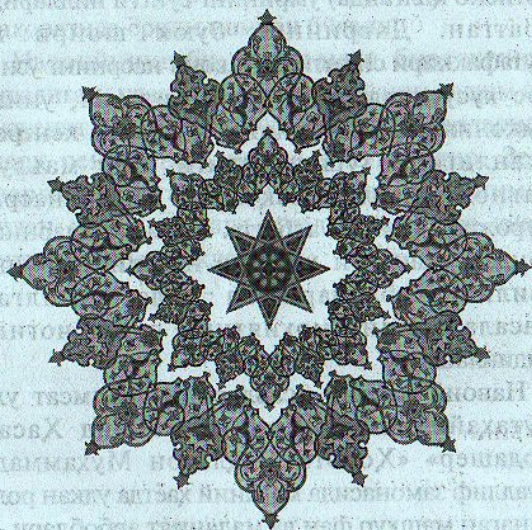
*Сўз гуҳариға эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.*

«Ҳайрат ул-аброр»нинг ҳамма бобларида бўлганидай бу бобда Навоий ахлоқий томонга катта эътибор қаратади. Достоннинг аввалги бобида Навоий инсон хилқати ҳақида гапириб, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги, аммо гапирувчи ҳар бир кишини инсон, дея олмаймиз, инсонлиқнинг бош белгиси имондир, деган улуг бир фикрни баён этади. Навоий сўз ҳақидаги бобларда ҳам шу нуқтаи назарни изчил давом эттирган: сўзни фақат яхшиликка, яхши ишларга сарфлаш зарур, сўз ёвуз ниятда ишлатилса, фалокат келтиради ва бундай одам мусулмон эмас. Фитна, тухмат, игво, ёлғон — бу нуқсонларнинг бари сўз орқали содир бўлади. Одамлар сўздан фойдаланиб, юз хил найрангни ишлатадилар: Сўз кишини ўлдиради ва тирилтиради, сўз мулкни обод этади ва вайрон қилади, сўз улуг ишларни бунёд этади ва хунук воқеаларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Навоий бунинг қатор мисолларини чоғиштириб берган, чунончи:

*Фитна қилиб ваъдау пайғом ила,
Ақлни маст атаса даишом ила.
Кўргузубон лоба малоҳат уза,
Лобаси туз сенса жароҳат уза.
Ким экин ул шуълаға ёқилғучи,
Ё бу жароҳатга даво қилғучи.*

Хуллас, сўз, нутқ инсонни ҳайвондан ажратувчи белги экан, сўзни қадрлаш, тилга эътибор қилиш лозимлигини уқтириш Алишер Навоий ижодида бамисли гавҳардек товланиб туради. Зеро, насиҳат, фойдали гап айтиш, одабийлик хислатларини ҳимоя қилиш ижодкорнинг маънавий бурчидир. Сўз — инсон шарафи, бебаҳо фазилат,

ахлоқий камолот воситаси. Демак, мазкур қоидага амал қилмоқ ҳар жиҳатдан маъбул ва маъқул. Улуғ шоир хулосаси — ана шу.

Навоийнинг насрий асарлари тарихи

Навоий ижодининг салмоқли қисмини унинг насрий асарлари ташкил қилади. Яна шуниси эътиборни ўзига тортадики, улуғ адиб уларни (1481-82 йилларда яратилган «Вақфия»ни истисно қилганда) умрининг сўнгги йилларида яратган. Даврининг буюк шоири ва мутафаккири сифатида Навоий насрнинг ўзига хос хусусиятларини яхши билгани, унинг имкониятлари шеъриятга нисбатан кенгроқ эканлигини тушунганлиги учун маълум маънода, маълум мақсадлар билан насрга мурожаат қилган, албатта. Бу мақсадларнинг қандай эканлиги ҳар бир насрий асарнинг ёзилиш сабаблари ва унда қўйилган масалаларнинг моҳиятини очиш чоғида ойдинлашади.

Навоий насрий асарларидан «Хамсат ул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» муаллиф замонасида маданий ҳаётда улкан роль ўйнаган машҳур фан ва маданият арбоблари — Абдурахмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммаднинг ижодий таржимаи ҳолини яратиш билан боғлиқ бўлиб, муаллиф улар билан ўзининг ҳар соҳадаги ҳамкорлиги, мулоқотлари ҳақида қизиқарли, ҳаётий

лавҳалар орқали сўз юритади. Бу учала асар ўзбек тилида яратилган ёднома руҳидаги наср намунаси сифатида ғоят аҳамиятлидир. Уларда бадиий насрнинг илк унсурлари мавжуд бўлиб, бу ҳол, айниқса, Навоийнинг портрет яратиш маҳоратида ёрқин намоён бўлади.

Навоийнинг бу асарларини бирлаштириб турадиган, улар учун умумий бўлган муҳим бир хусусият бор. У ҳам бўлса мазкур асарларнинг шарқ ренессанси руҳида ёзилганидир. Зеро, уларда инсонга, шахсга ҳурмат ва самимият билан қараш, ундаги гўзал фазилат ва юксак интилишлар ардоқланади.

«Мени мен истаган ...»

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.
Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳраи андин тилармен, баҳраманд этмас.
Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимға,
Аён ул заҳр чашм айлаб ниҳон, бу нўйханд этмас.
Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,
Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.
Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншиоримким,
Бузуғ кўнглумдин ўзга ерда жавлони саманд этмас.
Кўнгул уз чархи золидин, фирибин емаким, охир
Ажсал сарриштасидин ўзга бўйнуниға каманд этмас.
Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

Навоий мазкур газалда суҳбат ва «суҳбатсиз»лик,
интилиш ва қочиш (ёки рад айлаш) хусусида баҳс юритган:

*Мени мен истаган ўз суҳбатиға аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.*

Нечун бундай? Шеър қаҳрамонини суҳбатида эъзозга
лойиқ кўрмаган киму, унинг кўнглига йўл топишга
номуносиб кимса ким?

Бу саволларга ҳар ким ҳар хил жавоб топиши мумкин.
Албатта, доно нодон суҳбатидан қочганидек, жоҳилнинг
гап-сўзларини оқил назарга илмайди. Ва бу табиий ҳол.
Шу маънода Навоий:

*Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким, баҳраи андин тилармен, баҳраманд этмас,
— деганда тўла ҳақдир.*

Халқимизда «Бўйимдек бўй топдим, кўнглимдек кўнгил топмадим», деган бир гап бор. Дарҳақиқат, тил ошнолиги осон, дил ошнолиги қийин. Моддий дунё талаб ва манфаатлари атрофида одамлар тез бирлашишади. Руҳоният, Маънавият, Маърифат ва Маслак «майдон»ларидачи? Шарқ мутафаккирлари аҳли дил — маъно эрлариннинг ҳаётга қараши, дунёни идрок этиш тарзи аҳли сувратга нисбатан буткул ўзгача ва оғирроқ кечишини кенг изоҳлаб беришган. Айрим улуғ алломалар бу масалага шу қадар теран назар ташлашганки, гоҳо фикр ва ҳукмларида кескинлик зоҳир бўлишидан ҳам чўчишмаган. Масалан, комил инсон табиати ва ҳақиқатларини бениҳоя чуқур талқин қилган Азизиддин Насафий бир ўринда ёзади: «Қатъий ўлароқ шуни билгинки, инсонларнинг кўпчилигида инсонлик қиёфаси бўлган билан инсонийлик маъноси йўқдир... Бунга мутлақо ажабланма. Ҳар бир шаҳарда ҳам жисман, ҳам маънан инсонлик шарафига лойиқ санокли кишилар бордир. Қолганларида суврат бўлган билан улар маънидан маҳрумдирлар». Авомлик тўлқини донолик ҳаракатига қараганда қамрови кенг ва «юпатувчи»дир.

Яна ғазалга қайтсак:

*Нетай хуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимга,
Аён ул заҳр чашм айлаб ниҳон, бу нўшханд этмас.*

Бу сўзларни ўқиган шеърхон «суҳбат» билан «базм» ўртасида бир яқинлик топади. Ва ўз-ўзидан, «Олдинги байтлардаги фикр ҳам ошиқ ва маъшуқа муносабатларига тегишлидир», деган хулосага келади. Умуман олганда, бу хулосага эътироз билдирмаслик керак. Чунки севганни севмаслик, севмаганга содиқ қолишга уриниш муҳаббат дунёсидаги ғаройиб ҳодисалардандир. Қолаверса, ошиқнинг

«хуру пари базми»дан ўз маъшуқасининг суҳбат мажлисини устун қўяётганлиги шундоқ сезилиб турибди. Лекин газалнинг дастлабки байтлари ошиқдан кўра ориф ва маломатмашраб кишиларни ортиқроқ завқлантиради.

Навоий газалида ёр севгиси комил инсон ишқи билан уйғунликда талқин этилган бўлиб, қуйидаги инкор сўзлари ҳам шу мақсадга хизмат қилади:

*Керакмас ой ила кун шакликим, хусну малоҳатдин,
Ичим ул чок-чок этмас, таним бу банд-банд этмас.*

Кейинги байт маъшуқа васфига бағишланган: у «чобуки қотилваш»гина эмас, «мажнуншоир» ҳамдир. Унга содиқ ошиқ бўлиш учун жунун йўлини танлаш ва жунун майдан маст бўлмоқ лозим. Зеро, у «бузух кўнгул»дан ўзга ҳеч жойда жамол кўрсатмаганидек, «жавлони саманд» ҳам этмайди:

*Керак ўз чобуки қотилваши мажнуншоиримким,
Бузуғ кўнгулмудин ўзга ерда жавлони саманд этмас.*

«Бузуғ кўнгул»га ҳокими мутлақ маъшуқа бўлгач, бошқа ҳеч нарса ундан ўрин топмайди. Ва у маккор даҳр — «Чарҳи зол»нинг фириб ва найрангларига алданмайдиган даражада комиллашади. «Чарҳи зол»нинг эса охир-оқибатда инсонни ўлим тузоғига илинтиришдан ортиқ мақсади йўқдир:

*Кўнгул уз чарҳи золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйнуңгга каманд этмас.*

Бу ҳукм — кўнгул ҳукми. Муҳаббат куч-қувватига суянган кўнгул ҳикмати эрур. Сўнгги байтда бу ҳақиқатнинг гўё исботи талқин этилган.

Халқимизда «кўз тегмасин» дея ёки «кўз тегиш»нинг олдини олиш учун исириқ тутатиш удуми бор. Шу удумга асосланиб шоир ёзади:

*Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий, тегмасин деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.*

Тасаввур этингки, моҳчеҳра малак ошиққа юзини кўрсатди. Ёр гўзаллиги ошиқни шу даражада ҳайратга солганки, унинг хаёлига келган биринчи иш исирик тутатиш бўлган. Чунки, маъшуқага кўз тегмаслиги керак. Бунда ўт ёқишга ҳам ҳожат йўқ: ёрнинг юзида олов порлайди. Фақат «ул ўт узра» ташланадиган нарса сипанд эмас, муҳаббат тухмидир.

Хўш, нима у муҳаббат тухми? Хужвирийнинг шарҳлашича, муҳаббат «ҳибба» сўзидан олинган бўлиб, луғавий маъноси устига тупроқ тортилган уруғ, демакдир. Ҳаётнинг асли ва асоси ана шу уруғда яширинганидек, инсоннинг диний, маънавий, руҳий, ахлоқий ҳаётининг илдири ва туб моҳияти ҳам муҳаббатдир. Навоийнинг «Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас» деб уқтиргани сабаби ҳам шунда.

«Муҳокамат ул-луғатайн» таърихи

Навоий ўзининг ғоят серқирра ва мазмундор ижодини қадимги ўзбек ва форсий тилида яратилган адабиётлардаги бой анъаналар заминидан юзага келганини қайта-қайта таъкидлаб ўтади. «Муҳокамат ул-луғатайн»да ана шу масала юзасидан билдирилган муҳим қайдлар мавжуддир.

Навоий асарда форсийда яратилган адабиётнинг машҳур намоёндаларини ҳурмат билан тилга олади. Бу адабиётда эришилган ютуқларни улкан адабиёт тарихчиси ва танқидчиси сифатида ҳаққоний баҳолаб ўтади. Жумладан, у Амир Хусрав Деҳлавийнинг лирик шеърини ҳақида ёзади: «Амир Хусрав Деҳлавий девоним, ошиқликда дарду ниёз ва сўзу гудоз тариқин ул мунташир қилди ва онинг ишқи машғалидин бу партав олам тийра хокдонига ёйилди».

«Муҳокамат ул-луғатайн»да Навоий ўзи ҳақида, ижодининг мамлакат маданий ҳаёти тарихидаги роли ҳақида ҳам жуда мароқли маълумотларни баён этадики, бу ҳам асарнинг адабиёт тарихи учун аҳамиятли бўлган яна бир фазилатидан далолат беради. Шунингдек, «Муҳокамат ул-луғатайн» Навоий ижодидаги илмий насрнинг гўзал намунаси сифатида ҳам қимматли ёдгорликдир.

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

**«Кимки инсондур, анинг маҳбуби
ҳам инсон керак»**

Алишер Навоий дўстликни ниҳоятда қадрлаган. Дўст, унинг наздида, биринчи навбатда, суянчиқ, меҳрибон устоз, самимий маслаҳатчи ва жонкуяр ҳамдardдир. Шунинг учун бўлса керак, шоир асарларида содиқ дўстлар ҳақидаги нақл ва ривоятлар, дўстликни улугловчи мисралар кўплаб учрайди. Уларда инсон инсонни яхши кўриши, уни ардоқлаши зарур, деган ғоя илгари сурилади. «Кимки инсондур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак», дейди бир ўринда.

Навоий дўстликдек бебаҳо неъматни асраб-авайлашга чақиради. Унинг Абдураҳмон Жомий, Саййид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммадга бағишлаб ёзган асарлари шунчаки хотиралар мажмуи эмас, балки уларда дўстлик аталмиш олий қадриятнинг мазмун-моҳиятини очиб бериш, инсонларни уни қадрлашга даъват қилиш мақсади ётади.

Алишер Навоий ўз дўстлари ҳақида ёзганда, уларни юксак эҳтиром билан васф этади. Масалан, Абдураҳмон Жомий Навоийга устоз мақомида бўлган дўст эди. Уларнинг дўстлиги шу қадар буюк, мусавффо, самимий эдики, бунга таърифлашга сўз ожиздир. Уларнинг яқинлиги шу даражада эдики, дунёқарашлари, фикр-мулоҳазалари, интилиш ва ўй-хаёллари бир хил бўлиб кетганди.

Ҳазрат Навоий дўстларидан кўпдан-кўп эзгу фазилатларни ўзлаштирди, ўз ҳаётида улардан ибрат олди. Навоийга устоз мақомидаги зотлардан яна бири Саййид Ҳасан Ардашердир. Навоий ўзининг «Ҳолоки Саййид Ҳасан Ардашер» асарида бу инсоннинг ибратли фазилатларига қайта-қайта тўхталади.

Маълумки, Саййид Ҳасан Навоийдан ёш жиҳатидан анча улуғ бўлган. У Бойсунқур Мирзонинг ўғиллари Алоуддавла, Султон Муҳаммад, Абулқосим Бобур биринкетин тахтга ўтирган йиллар уларнинг ҳамсуҳбати бўлган аллома эди. Ўзининг оддийлиги, камсуқумлиги ва хушмуомалалиги билан каттаю кичикнинг меҳрини қозонгани боис жуда кўп ёшлар суҳбат қуриш учун унинг ҳузурига боришга иштиёқманд бўлган. Навоийнинг ёзишича, ҳар ким унинг уйига келар бўлса, «Бизга лутф айлаб, кулбамизга қадамранжида қилсангиз, биз сизнинг хизматингизда бўлурмиз», деб катталарга қандай ҳурмат кўрсатса, ёшларга ҳам шундай мурожаат қилар экан.

Саййид Ҳасан шундай инсон эдики, дейди Навоий, ипак билан наमत ўртасида тафовут кўрмайдиган даражада нафсини маҳкам жиловлаган эди. Ҳар қанча изтироб юзланмасин, сабр билан енгарди. Саййид Ҳасан Ардашер Навоийни фарзандим, деб алқашини шоир фахр билан таъкидлайди.

Саййид Ҳасан Ардашер мансабпарастликни қаттиқ қоралаган. У айтади: «Мансабпарастлик мастлик кабидир. Аммо у чоғир мастлигидан фарқ қилади. Чоғир ичиб маст бўлган киши қилган иши ва сўзини назорат қила олмайди. Оқибатда одамларга озор бериши, нотўғри хатти-ҳаракатлар қилиб қўйиши мумкин. Сархуш бўлгандан кейин ўз ишидан пушаймон қилади. Аммо бундай сархушлик бир кун давом этади. Мансаб мастлиги эса, токи инсон мансабдор экан, давом этади. Инсон мансабда бўлгач, ўзини идора қилса, яхши, аммо оёғи ердан узилиб, нафсга берилса, кўп хатоликлар қилади».

Навоий, шунингдек, улуғ мансабларни эгаллаганда ҳам ҳамиша давлат ва халқ манфаатини биринчи ўринга қўйган. Ўз вазифасини ҳалол бажарган. Саййид Ҳасан Ардашер айтар экан: «Тошқозон ва лаъл тош ҳар иккаласи тошдир. Тошқозонда лаззатли таомлар пиширилади ва ундан

одамларга наф бордир. Лаъл эса қимматбаҳо бўлгани билан ундан одамларга фақат зарар етади. Агар халққа манфаати бўлмаса, ундай қимматбаҳо тошдан не наф?»

Саййид Ҳасаннинг ўғитлари Навоий учун ҳаётий сабоқ бўлганига шубҳа йўқ.

Паҳлавон Муҳаммад Навоийнинг ёшлиқдан бирга ўсиб-улғайган дўстларидан биридир. Навоий уни қирқ йиллик қадрдоним, «махрами сирри ниҳоний», деб атайди.

Бундан чиқадики, уларнинг ўртасида яширин сир бўлмаган. Паҳлавон Муҳаммад курашларда кураги ерга тегмаган полвон бўлиш билан бирга, мусиқа илмида замонасининг машҳурларидан, тиббиёт, шеърят, фалсафани чуқур тушунган. Хотираси жуда ўткир, яхшигина ҳофизи Куръон бўлган.

Паҳлавон Муҳаммад Навоийни жуда эъзозлаган. Ҳамиша ҳамдард бўлиш, яхши-ёмон кунларида ёнида туришга ҳаракат қилган. Алишер Навоийнинг қайд этишича, йигитлик айёмида давр ва замон балолари бошига ёғилиб, Машҳадга борганда, оғир хасталикка чалинади. Табиб уни муолажага буюради. Бу ишни паҳлавон ўз зиммасига олади.

Шундай муолажа пайтида Паҳлавон Навоийнинг чўнтагида қоғоз борлигини кўриб қолади. Аста олиб қараса, янги ёзилган етти байтли ғазал экан. Ёнига қўйиб, дарҳол ёдлаб олади. Сўнг билинтирмай шоирнинг чўнтагига қайтадан солиб қўяди.

Муолажадан сўнг ўртада суҳбат бошланади. Паҳлавон «Сен ўз шеърларинг билан анча машҳур бўлиб қолдинг, шеър фарқлашга тажрибанг етади, айт-чи, туркигўй шоирларнинг қайси бирини афзал биласан?» дейди. Навоий Лутфийни кўрсатади. Паҳлавон эътироз билдириб, «Нега Сайид Насимий турганда Лутфийни маъкул кўрасан?», дейди. Навоий «Насимий ботиний маънодаги шеърлар ёзади, сенинг сўрашингдан мақсад зоҳирий маънода ёзгучи шоир эмасмиди?», дейди.

Паҳлавон Насимийнинг шеърлари ботиний бўлса ҳам, зоҳирий талқин қилиш мумкинлигини айтиб, «Мана бу шеърни эшит», дейди ҳамда Навоийнинг янги ёзган шеърини ўқиб беради. Навоий ҳайрон бўлади ва чўнтагига қўлини солиб кўrsa, қоғоз тўрибди. «Бу шеърни қачондан бери биласан?», деса, Паҳлавон «Ўн икки йил олдин Абулқосим Бобурнинг бир ўтиришида шу шеър ўқилганди, менга ёқиб қолиб, ёдлаб олгандим», дейди. Навоий баттар таажжубланади.

Паҳлавон эрталаб келганда, Навоий яна ўша шеър ҳақида сўз очиб, ҳақиқатан ҳам, ўша пайтда шу шеърни эшитганми-йўқми, билишга қизиқаверибди. Шунда Паҳлавон ўша пайтларда мен билан бирга бўлган бошқа полвонлар ҳам шу шеърни ёдлаб олгандилар, деб ўзи билан олиб келган 3-4 курашчидан ҳам шеърни ўқиб беришларини сўрабди. Улар ҳам унинг фикрини маъқуллаб, газални бирин-кетин ўқиб беришибди. Навоий ғоятда ажабланибди. Хуллас, маълум бўлишича, Паҳлавон мазкур газални бошқа полвонларга ҳам ёд олдириб келган экан.

Паҳлавон Муҳаммад дўстининг руҳан эзилаётганини кўриб, унинг бир оз чалғиши, дардини унутиши учун шу усулни ўйлаб топганлигини Навоий ўзига хос миннатдорлик ва завқ билан эслайди.

Дўст садоқати, вафоси, мушфику ҳамдамлиги инсонга оғир қийинчиликларни мардонавор енгиб ўтишда ёрдам берувчи улкан қувват. Навоий ана шундай манбани дўсти Паҳлавон Муҳаммадда кўради.

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

**«... Хизматим бўстони сидқ
ва сафо саҳобидин сероб»**

Ҳар сафар Алишер Навоий асарларини мутолаа қилганда, бу даҳонинг юзларча адибларга устозлик вазифасини бажариб, улар шахс сифатида камол топишларига кўрсатган беқиёс хизматлари, беҳисоб «бинои хайр»лар барпо этганлигига амин бўламиз. Навоий умр мазмуни ва ҳаётининг борини халққа бахшида қилган зотдир. Унинг Фарҳод, Ширин, Искандар, Паҳлавон Муҳаммад, Саййид Ҳасан Ардашер шахсиятлари, салафларига бўлган муносабатида жамиятдаги яратувчанлик гоёси алоҳида меҳр билан куйлангани кўз ўнгимизда гавдаланади.

Навоийнинг бу фазилати ҳали у ҳаёт бўлган пайтидаёқ замондошлари томонидан алоҳида таъкидланган. Айниқса, Бобурнинг «Бобурнома», Ғиёсиддин Хондамирнинг «Хулосат ул-аҳбор», «Ҳабиб ус-сияр», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» ва бошқа асарларида Навоий қурдирган жуда кўп бинолар ҳақида қимматли маълумотлар берилган.

Хусусан, Заҳириддин Бобур Навоийнинг бунёдкорлик хислатини «Бобурнома» асарида алоҳида меҳр билан таъкидлайди. У Навоийнинг бунёдкорлик ишларини номма-ном санаб ўтмаса ҳам, унинг Хуросон султони Ҳусайн Бойқарога, ҳатто, моддий ёрдам берганлигини таъкидлайди. «Мирзодин нима олмас, балки йилда мирзога куллий маблағлар пешкаш қилур эди», дер экан, унинг моддий имконияти нақадар юксак бўлгани ва қурдирган барча бинолари ўзининг маблағи билан бунёд этилганлигига ишора қилади. Шу қатори, Бобур Навоийнинг хизматини, энг аввало, ўша давр адабий, маданий ҳаётидаги улкан улушида, деб билади ва қуйидагича таърифлайди: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз

Кулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай». Бобурнинг таърифида Навоийнинг юқоридаги Ҳирот маданий ҳаётининг гултожлари бўлган санъаткорлар, машҳур шахсларни тарбиялаб камолга етказиши унинг хайрли ишларни кўзлаб қурган бинолари қатори ижодкорлик, яратувчанлик сирасига киритилган.

Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида ёзишча, у Марҳани деган жойда ариқ қазиш, зовурларни тозалаш, кичик бинолар қуриш билан эзгу ишларга бош-қош бўлган бўлса, кейинчалик бу каби хайрли юмушлар кўлами кенгайиб борган. Навоий йигирмага яқин ҳовуз қаздирган, 16 кўприк ва 2 тўғон ҳам бунёд этганки, бу иншоотларнинг барчаси, энг аввало, оддий халқ манфаатига хизмат қилган.

Алишер Навоий қурдирган иншоотларни санаб адоғига етмайсан, киши. Ўзининг таъкидлашча, бу даврда у «фуқаро ва дарвешларнинг фаровонлиги, ғариб ва мусофирларнинг фароғати учун» ушбу иншоотларни қурдиради. Улардан бири машҳур «Ихлосия» мадрасаси бўлиб, Навоий бу мадрасага юксак ихлос билан қараган, мадраса ва хонақоҳларда истиқомат қилувчи аҳли илмга моддий ёрдам берган.

Алишер Навоий «Вақфия» асарида бир умр ижодкорлик, яратувчилик иши билан шуғулланганлигини, бу иш унинг умр мазмунига айланганлигини қуйидаги нозик ва айни пайтда бадийий жило билан оро берилган сатрларда баён этади: «Агарчи дарёга қатра мададкорлигинин суде ва яди байзоға зарра ҳаводорлигинин мақсуде мумкин ва мутасаввар эрмас, аммо ул қадар хизматдаким, хастаға қувват эрди ва ул миқдор мулозаматдаким, бу шикастаға тенгри тоқат берди, жонсипорлиқ расмин унутмадим ва эҳтимол ва тасоҳул раво тутмадим. Чун ниятим гулистонида

зарқ ва риё хошоки ноёб эрди ва хизматим бўстони сидқ ва сафо саҳобидин сероб».

Албатта, мухтарам ўқувчимизда «Алишер Навоий бунчалик хайрия ишларини қайси даромад асосида амалга оширди экан?» деган ҳақли савол туғилиши аниқ. Шунини айтиш мумкинки, Навоий ўз даврининг катта даромадга эга шахсларидан бири бўлган. Лекин гап кишининг бой-бадавлат бўлишидан кўра, уни халқ манфаатига, ночор кишиларнинг мушуқулини енгиллаштиришга қаратилгани билан аҳамиятлидир, Бинобарин, Навоий шахсияти ана шу жиҳати билан ибрат, ҳам намуна, десак муболаға эмас.

Муҳаммад Ҳайдарнинг «Тарихи Рашидий» асарида Навоийнинг хайру саховати, шогирдпешалиги, илм, адабиёт, санъат аҳлига кўрсатган ҳомийлигига оид нодир маълумотларга дуч келамиз. «Шундай қилиб, ўша замонда халқнинг турли тоифалари ичидан фозил, беназир инсонлар чиққани унинг (Навоийнинг) саъй-ҳаракатлари туфайлидир. У Мир сифатида шундай жидду жаҳд кўрсатдики, натижада катта бойлик тўпланди, деҳқончиликдан ва бошқа тарафлардан тушган кунлик даромад ўн саккиз минг шоҳруҳийни ташкил этган, ўз амирлик мансабининг барча жиҳатларини — хизматкорларни, мулозимларни, хазинани, сайисхонани, подшоҳлик иморатларини у Султон Ҳусайн мирзонинг ноиб амир Бобо Алига топширган, бу ўша даврнинг буюк сипоҳларидан эди. У қудрати етгунча унга ёрдам сўраб мурожаат қилган муҳтожларга, олиму фозилларга ҳомийлик қилди. Ўз мулкидан тушган барча даромадни эл-юрт фаровонлиги учун хайрия ишларига сарфлади».

Биз Алишер Навоийнинг бундан қарийб олти аср олдинги ишлари ҳақида сўз юритдик. Улуғ шоирнинг бу фазилати кишиларни эзгулик сари тарбиялашга, илм ва таълимга юксак ихлос билан қарашга, инсонда фақат яхши хислатларни шакллантиришга қаратилганлиги ва буларнинг барчаси кўз ўнгимизда буюк Навоий шахсиятини яна бир карра улуғлаши билан қадрлидир.

Нурбой ЖАББОРОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

Боқий ҳикматлар қудрати

Одамзоднинг табиати қизиқ. Бутун онгу шуурини эгаллаб олган лоқайдлигу бепарволик уни мудом таъқиб этади. Ақлу тафаккурини аксар ҳолларда кеч ишлатади. Бой берилган имконият, исроф қилинган вақт олдида кўпинча ожиз қолади. Акс ҳолда бугун дунёнинг турли бурчакларида кечаётган нотинчлигу одамқушлик рўй бермас эди. Терроризм балосидан ҳеч ким жабр чекмас, экстремизм вабо сингари қутку сололмаган бўлар эди...

Тинчлик ва осойишталик шундай бир неъматки, одамзод унинг қадрини кўпинча бой берилгандагина англайди. Ҳолбуки, уни ўз вақтида қадрламоқ керак. Улуғ мутафаккир ҳазрат Алишер Навоий бундан қарийб олти юз йил нарида туриб, кўнгилларни ана шу ҳақиқат нури билан ёритиб турибди:

*Уйки, адно тебранур сокинга хотир жамъ эмас,
Не ажаб, гар амн йўқтур гунбади гардон аро.*

Байтдаги «адно» — «озгина», «сокин» — «яшовчи» маъносида келган. Иккинчи мисрадаги «амн» — «тинчлик», «гунбади гардон» — «айланиб турувчи фалак» демакдир. Модомики, уй озгина тебранар экан, унда яшаётган одам хотиржам бўла олмайди. Шундай экан, мудом айланиб турувчи фалак ичра осойишталик йўқлиги асло ажабланарли эмас, дейди буюк мутафаккир тинчликка, хотиржамликка эришмоқ осон эмаслиги ифодаланган ушбу байтда.

«Бадоеъ ул-васат» девонидаги мана бу байтда юқоридаги фикрнинг мантиқий давомини кузатиш мумкин. Жаҳон осойишига эришмоқ осон эмаслиги аён. Бироқ ҳаммаси ниятга яраша бўлади. Агар инсон ўзини ўзи мушкулотга

дучор қилмаса, осойишга осонроқ ҳам эришмоқ мумкин:

Жаҳон осойишин оллингда мушкул қилмаким, бордур

Тутай мушкул десанг — мушкул ва гар осон десанг — осон.

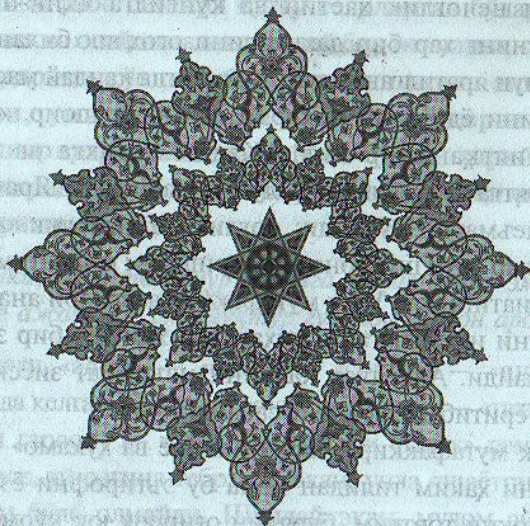
Ҳазрат Алишер Навоий ўғитлари инсониятни бахту саодатга элтувчи йўлчи юлдуз. Дарҳақиқат, осонлик ҳам, мушкулот ҳам инсоннинг ўзига: ҳулқига, ниятига, амалига боғлиқ. Бу ўғитга амал қилган одам ҳеч қачон осонни мушкулга айлантирмайди. Аксинча, мушкулни осон қилиш йўлини тутади.

«Умрни ғанимат бил, сиҳҳат ва амниятқа шукр қил». Буюк адибнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан олинган бу сўзлари нечоғлик ҳаётий ва кўнгилга яқин-а! Яъни ҳаётингнинг ҳар бир дақиқасини огоҳлик билан ўтказ, нима учун яратилганигни, зиммангда қандай масъулият борлигини ёдингдан чиқарма, демоқчи шоир. «Сиҳҳат ва амниятқа шукр қил!» Қадим тарихга ва беқиёс маданиятга эга халқимиз дуо қилар экан, Яратгандан икки неъматни сўрайди: соғлик ва тинчлик. Ана шу неъматлар учун шукрона билдириш ҳам миллатимизнинг асл табиатига хос. Улуғ мутафаккир асарлари ана шу асл моҳиятни ифодалагани жиҳатидан ҳам ҳеч бир замонда эскирмайди. Авлодлар қалбини маърифат зиёси билан мудом ёритиб келаётгани сабаби шунда.

Буюк мутафаккир «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Лукмони ҳаким тилидан мана бу эътирофни ёзади: «... борча юкни торгтим, бурчдин оғирроқ юк кўрмадим ва борча лаззатни тоттим, офиятдин чучукрок шарбат тотмадим». Яъни инсон зиммасидаги бурчни унутишга ҳаққи йўқ. Дунёдаги энг тотли неъмат эса, тинчлик ва осойишталик. Бу неъматга эришганлар чин маънода бахтиёрдирлар.

Алишер Навоий ижодини ўрганган канадалик олим Гарри Дик мана бундай ёзади: «Биз миллатимизни

тарбиялаш учун чин санъаткорларга муҳтожмиз... Ҳақиқий тараққиёт ташқарида эмас, инсоннинг юрагида содир бўлиши керак. Биз Навоийдек шоирларнинг ўз тилимизда кўпроқ сўзлашлари ва кишиларнинг улардан кўп нарсаларни ўрганишларига муҳтожмиз». Бу эътироф замирида чуқур маъно бор. Буюк бобокалонимизнинг тинчлик ва осойишталикка даъвати ўлароқ битилган ҳикматлари ҳам бунини тасдиқлайди. Улар худди бугунги кун учун ёзилгандек. Инсоният чин маънода саодатга эришмоқ учун ана шу ҳикматлар мағзини чақмоғи, уларга амал қилмоғи зарур.

Олимжон ЖҰРАЕВ,
филология фанлари доктори, профессор.

«Ажаб саодат эрур...»

Алишер Навоий «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида «...умидим улдурки ва ҳаёлимга андоғ келурким, сўзум мартабаси авждин қуйи инмагай ва бу тартибим кавкабаси аъло даражадин ўзга ерни беганмагай», деган эди.

Улуғ бобомизнинг бундай деб айтишларига асослар қўп. У умр бўйи ўз ижодини инсониятнинг бахту саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққиётига бағишлади. Айниқса, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлига ҳомийлик қилиб, юзлаб олиму шоирларнинг камол топишига ёрдам берган.

Навоий даврига қадар туркий-ўзбек тилини қолоқ тил, бу тилда бадий, илмий асар ёзиш мумкин эмас, деган қарашлар мавжуд эди. У туркий тилнинг камситилишини ҳимоя қилиб, «Муҳокамат ул-луғатайн» асарида тилимизнинг нечоғлиқ гўзал, жилвали эканини исбот этди. Масалан, туркий тилдаги «ўт» сўзининг 26 хил маъноси борлигини, қушлар, паррандаларнинг юзлаб номлари мавжудлигини ҳамда бу сўзлар орқали шеърининг рангоранг товланишларини ўз асарлари орқали кўрсатиб берган.

Шоир ўткинчи дунёда кишиларни бир-бирига яхшилик қилишга, ўзидан яхши ном қолдиришга чақирар экан, шундай ёзади:

*Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур қолса яхшилик била от.*

Алишер Навоий ҳамсачиликда ҳам устозлар изидан бориб, улар бошлаган ишни юксакларга кўтарди. Унинг «Ҳамса»си жаҳон илм аҳлини ҳамон ҳайратга солиб келмоқда. Устоз Абдурахмон Жомий Навоийнинг

«Хамса»сини ўқиб, ўз ҳайратини шундай ифода этган эди:

*... Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот,
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Эй Навоий, лутфинг билан наво топди.*

Ҳазрат Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида олам гўзаллигини қушлар номи билан тараннум этган бўлса, «Маҳбуб ул-қулуб» асарида кишиларнинг феъл-атвори, одобу ахлоқи қандай бўлиши лозимлиги ҳақида сўз юритади. Шу билан бирга, юзлаб халқ мақолларини асарига олиб киради ва уларнинг абадийлигини таъминлайди. Жумладан, «Саховатсиз киши — ёгинсиз абру баҳор», «Тилга ихтиёрсиз — элга эътиборсиз» каби мақолларни ишлатганки, булар Навоий асарларининг гўзал ва таъсирчан чиқишида бир восита бўлиш баробарида, Навоийнинг халқ ҳаёти билан нақадар яқинлигини ҳам кўрсатади.

Алишер Навоий «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида бадиий адабиёт билан шуғулланган 459 нафар турли касб эгалари ижоди ҳақида сўз юритган, улар томонидан яратилган асарларнинг ютуғидан қувонган, камчилигини тузатган. Шуниси эътиборлики, устоз Алишер Навоий ёшлар тарбиясига ҳам катта эътибор берган. У ўз маблағи ҳисобидан юзлаб ёшларнинг камол топишида беназир хизмат қилган.

Навоий тарихчи олим сифатида «Тарихи мулуки ажам» ва бошқа асарларни ёзган. «Насоим ул-муҳаббат», «Вақфия», «Қирқ ҳадис», «Муншаот» ва бошқа асарларида ижтимоий-сиёсий масалаларнинг турли соҳаси ҳақида сўз юритилади.

Мустақиллик туфайли бобокалонларимиз мероси жаҳонда беқиёс эканлигига яна бир қарра амин бўлдик. Шундай экан, биз бундан фахрланиш билан бирга, уларнинг муборак номларини асрлар оша олиб ўтиш учун курашмоғимиз аини муддаодир.

«Холоти Паҳлавон Муҳаммад» асари тарихи

Тарихий ва адабий манбаларнинг хабар беришича, Паҳлавон Муҳаммад ўз даврининг машҳур билимдони, энг маданиятли ҳамда гўзал инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган нодир шахсларидан бири бўлган.

Алишер бу мўътабар зот билан 40 йил мобайнида яқин дўст бўлган. Бу нарса Паҳлавон Муҳаммаднинг улуғвор ва нуроний сиймо эканлигидан далолат берувчи ғоят муҳим омиллардандир. Навоийнинг таъкидлашича, Паҳлавон Муҳаммад ўз даврининг йирик қомусий билимга эга бўлган фозилларидан эди. Фаннинг бирон соҳаси йўқки, ундан Паҳлавон Муҳаммад беҳабар бўлсин. У астрономия ва математикада, кимё ва фалсафада, адабиётшунослик ва санъатшуносликда, ҳуқуқшунослик ва бошқа билимларда ном чиқарган эди. Навоий бу ҳақда шундай деб ёзади: «Чун қобилияти баланд тушгандур ва мулоямати табъи барча фунунга муносиб ва баҳраманд воқиф бўлгандур. Кўп фазойил ва камолот ҳам касб қилгандурким, замон аҳли борчада Паҳлавонни мусаллам тутар эрдилар...»

Навоийнинг айтишича, Паҳлавон Муҳаммад бадий ижоднинг, айниқса, муаммо, таърих турларида катта маҳорат кўрсатган. «Жамъики муаммо айтурлар, басе заҳмат била бир байтдин ё бир рубойдин бир исм ҳосил қилурлар. Паҳлавон устод абъетидинким, қойил муаммо қасди қилмамиш бўлғай, табъи ўзи била исмлар пайдо қилиб эрди», деб таъкидлайди Навоий.

Санобар НИШОНОВА,
педагогика фанлари доктори, профессор

«Макорим ул-ахлоқ» сабоғи

Хондамир бевосита Алишер Навоийнинг ғамхўрлигида вояга етган, унинг ҳомийлигида катта ижодий иш олиб борган, «Макорим ул-ахлоқ» асарида буюк Навоийнинг маънавий юксак инсон сифатидаги фаолияти ҳақида тўлиқ маълумот беради.

Алишер Навоий таржимаи ҳоли ва унинг фазилатлари ҳақида мактаб хрестоматиялари ва дарсликларида ҳам кўплаб лавҳалар келтирилган, илмий ишлар яратилган. Буларнинг барчасига Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» китобида келтирилган материаллар ҳам асос бўлганлигига шубҳа йўқ.

У болалик давридан бошлаб илм олишга ҳаракат қилади. Йигитлик даврида олим ва фозиллар йиғинларида иштирок этади. Мустақил ҳолда китоб мутолааси билан шуғулланади. Самарқандда Хожа Фазлulloҳ Абуллайсийдан сабоқ олади.

Ҳиротда шоирнинг дўсти Ҳусайн Бойқаро ҳокимиятни қўлга олгач, Навоий Ҳиротга қайтади ва «Бунда энг юқори мансаб — амирлик даражасига кўтарилади. Ҳукумат арбобларининг раҳбарлигини, бутун халқ ва ҳукумат мақсадларини ҳал қилишни, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солишни, дин ва давлат аҳволини интизомга кўйишни ўз устига олиш билан бирга, бутун вақтини китоб иборатларини тузатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш, масалаларни ҳал қилиш, нақтий (эшитиш орқали билинган, ўзлаштирилган билим) илмларнинг сирларини ва ақлий фанларнинг нозик нуқталарини топишга ҳаракат қилди».

Амирлик лавозимидаги Навоий атоқли олимлар, санъат аҳдларини ҳам маънавий, ҳам моддий томондан қўллаб-

қувватлайди, талабаларга нафақалар белгилаб, чуқур ва мустақкам билим олишлари учун мадрасалар қурдиради. «Халосия» хонақоҳи, «Ихлосия», «Шифоия», «Низомия», «Хусравия» мадрасалари шулар жумласидан бўлиб, бу ўқув даргоҳларида замонасининг йирик олимлари сабоқ беради. Фуқаро ва дарвешлар учун саховат ишларини бошлаб юборади. Масалан, «Халосия» хонақоҳида у ҳар куни мингдан ортиқ мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таомлар тарқатади. Ҳар йили муҳтожларга 2000га яқин пўстин, чакмон, кўйлак-иштон, тақия (дўппи) ва кавш улашади.

У қурдирган работлар, ҳовузлар, кўприклар, ҳаммомларнинг сон-саноғи йўқ эди. Бузилган обидалар, масжидлар унинг раҳнамолигида қайта таъмирланади. Алишер Навоий қобилияти ва зеҳнининг ўткирлиги туфайли ҳар икки тилда — туркий ва форсийда баб-баравад бадий юксак шеърлар ёзади.

Унинг туркий тилда Низомийнинг «Панж ганж»и — муқобилида яратилган беш дostonдан иборат «Хамса» асари, 25 минг байтни ўз ичига сиғдирган туркий ғазаллардан тузилган туркий девони — «Ҳазойин ул-маоний»га болалик, йигитлик, ўрта ёш ва, ниҳоят, кексалик даврида ёзилган ғазаллари тартиб берилган.

Навоийнинг яна бир буюк асари «Мезон ул-авзон» рисоласи ҳам туркий тилда аруз вазни ҳақида ёзилган бўлиб, шоирнинг шеър санъати борасида юксак маҳоратга ҳамда чуқур билимга эгалигидан далолат беради.

Алишер Навоий форсий тилда яратган қасида ва ғазаллар ҳам олти минг байтни ташкил этади.

Хондамир шоир асарларининг шуҳрати ҳақида шундай ёзади: «Ғоятда очик ва енгиллиги, ажойиб маънолар билан безалиши, сўз бойлиги ва бетакаллуфлиги, зўракиликнинг йўқлиги орқасида, оз муддатда бу бадий байтлар ва тўла зийнатли назмларнинг латифлик ва нозиклик шуҳрати шундай даражага етдики, дунё

теварагидаги мамлакатларнинг подшоҳлари атайлаб Ҳирот пойтахтига суҳандон элчилар юбориб, санъатнинг нишонли куллийтларини талаб қиладилар.

Юқоридаги асарлар билан бирга, шоирнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида Шоҳрух мирзо подшоҳлиги давридан ўз замонасига қадар етакчи шоирлар ва олимларнинг сифатлари тавсифланган. Шу билан бирга, иккита қисқача тарих китоби: «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Тарихи мулуки аҷам» асарларини ҳам ёзганки, бу китобларга улар ҳақида ҳикоялар, ривоятлар ҳам киритилган.

Алломанинг яна бир асари «Хамсат ул-мутаҳаййирин» китоби бўлиб, унда «Насрларининг ёрқинлиги ва назмларининг нозиклиги»дан барча ҳайратга тушган. Мазкур асарда Жомий ва Навоийнинг ўзаро муносабатлари баён этилган. Бундан ташқари, шоирнинг турли одамларга туркий тилда ёзган мактублари ҳам рисола шаклида тўпланган.

Навоийнинг яна иккита «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» асарлари ҳам туркий тилда тартиб берилган.

Ҳаётининг сўнгги йилларида яратган «Маҳбуб ул-қулуб» асари эса соф таълимий-ахлоқий асар бўлиб, турли табақадаги кишиларнинг одоб-ахлоқига бағишланган. Ҳозирги даврда ҳам педагогик дарслик сифатида катта аҳамиятга эга.

Навоий Ҳусайн Бойқаронинг хизматида — амирлик лавозимида турганида ҳам ҳокимиятни адолат ва инсоф билан бошқаришда подшоҳга маслаҳатгўй бўлди. Лекин амирлик мансабидан истеъфо бериб, ўз умрини ижодий иш ва халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилишга бағишлашга бел боғлайди. Ҳусайн Бойқаро Астрободга ҳоким қилиб юборганда ҳам бу ерни бир йил давомида обод этиб, адолат билан иш юритади. Лекин икки йилдан сўнг ҳукумат ишларидан «етақ йиғиштириб», яна Ҳиротга

қайтади. Энди у фақат ижод ва хайрия ишлари билан шуғулланиб, «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр» асарларини яратади.

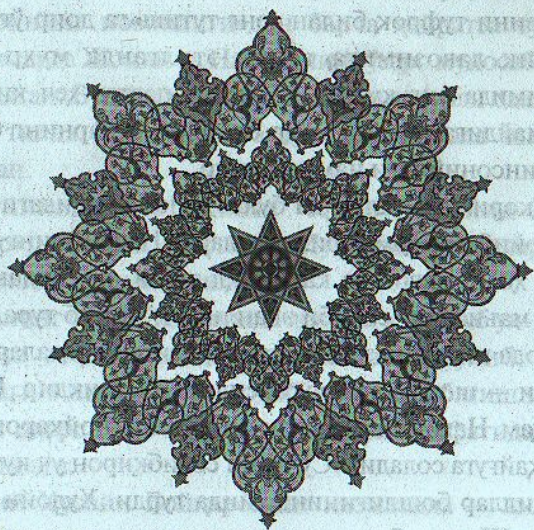
Алишер Навоий табиатан меҳр ва марҳаматда, қарам ва саховатда, камтарликда тенги йўқ инсон эди. Бу борада «Макорим ул-ахлоқ»да қатор ҳикоятлар келтирилади. Масалан, унинг урушда асир тушган кишиларга марҳамати, Ҳирот халқини Хоразм вилоятига кўчиришни қисқартиришга эришиши, сафарда чодирига ин қурган қушнинг тухум очиб, болаларини учирма қилгунига қадар чодирни қимирлатмаслиги, кийимига илашган чумолини уясига олиб бориб қўйиши, юксак лавозимга эришганда ҳам «ўзини туфроқ билан тенг тутиш»га доир ўғитлари, амирлик лавозимида тайин этилганда муҳр босиш маросимида энг қўйига — ундан пастга ҳеч ким муҳр босолмайдиган жойга муҳр босиши, буларнинг барчаси унинг инсонийлиги намунаси.

«Макорим ул-ахлоқ»да буюк аллома ҳақидаги латифа ва мутойибалар ҳам берилиб, уларда Навоийнинг нақадар зукко, ҳозиржавоб ва катта ақл эгаси, шу билан бирга, юксак маънавият соҳиби эканлиги кўриниб туради.

Асарда инсонни тўлқинлантирадиган воқеалардан энг муҳими — шоҳ ва амир ўртасидаги дўстликдир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг вафоти Ҳусайн Бойқарони жуда катта қайғуга солади. «Султони соҳибқирон уч кунгача ул аҳли диллар бошлиғининг уйида турди. Худойи ва хатм буюрди. Шунинг билан нур сочувчи зотнинг мазори бошига бориб зиёрат шартларини бажо келтирди. Бироқ саодатли соҳибқироннинг катта бир қақирқ ўтказиш унинг равшан хотиридан ўтди... Мазкур ойнинг 23-чисида панжшанба куни улўғ машойихлар, баланд даражали сайдлар, олимлар, фозиллар, бошлиқлар, катталар ва ҳукумат кишилари ва бошқаларни Сарихёбон (катта ва кўпчилик зиёфати учун қурилган подшоҳлик боғи) даласига чақирди

ва буюк аллома хотирасига бағишлаб маросим ўтказди».

Асрлар оша Навоий сиймоси катта ва кичикнинг хотирида бир умрга сақланиб қолмоқда. «Макорим ул-ахлоқ»ни қайта-қайта ўқир эканмиз, бу буюк зотнинг ҳақиқий маънавий юксак инсон — «авлиёлар авлиёси» эканлигига яна ва яна иқрор бўлаверамиз.

Поён РАВИШАНОВ,
Ўзбекистон Республикасида
хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси
Садоқат тимсоли

Давр ва шахс боғлиқлиги ҳаминша қизиқишларга сабаб бўлиб келган. Хусусан, Темурийлар ва Алишер Навоий муносабатларини билишга бўлган интилишлар улуг шоир ҳаётлиги пайтларидан бошланган эди.

Алишер Навоийнинг ўзи «ота-онадан етти пуштгача» Хусайн Бойқаро хонадонининг самимий хизматчиси эканлигини таъкидлаб, «шу остонанинг хокбези» — яъни отаси, «шу саро бўстон канизи» — онаси янглиғ, гар булбул, гар зоғ бўлсин, ўзи ҳам шу гулшану боғда мақом топишини айтади.

Алишер Навоий ҳазратлари ота-онаси, қариндошлари ва ўзи ҳақида асарларида деярли маълумот бермайди. Унга замондош бўлган муаррихлар Темурийлар ва Алишер Навоий хонадонининг яқинлик даражасини, эътибор берилса, айтиб ўтганлар. Масалан, Мирхонд «Равзат ус-сафо» китобида «Амирнинг (Алишер Навоий) улуг ва саховатли бобоси аввал замон тақозосига кўра, Амир Темур Кўрагоннинг ўғли Мирзо Умаршайх баҳодирнинг хос мулозимлари қаторидан жой олиб, эътибор қаламини унинг бисот лавҳига кўкалтошлик даражасини ёзган эди», деб қайд этади.

Тарихий маълумотлар Алишер Навоий аждодларининг Темурийларга яқинлик даражасини кўкалдош (кўкалтош, эмукдош, кўкракдош) нисбаси билан боғлайди. Бир онани эмиш, бир кўкрак сутидан баҳраманд бўлиш — сут қариндошлик ҳисобланади. Сут қариндошликнинг ибтидоси Амир Темур ҳазратларининг тўнғич ўғли, 1354 йилда Кеш — Шаҳрисабзда таваллуд топган Умаршайх Мирзо билан боғланади.

Темурбек 18 ёшга тўлганда Умаршайх Мирзо туғилган. Унинг онаси амир Жоку Барлоснинг қизи Нурмиш Оғо эди. Амир Жоку Барлос шажараси ҳам Темурбекнинг улуг бобокалони Қорачор нўёнга бориб тақалади. Жоку авлоди Қашқа воҳасининг қуйи қисмини идора этиб келган. «Малфузоти Темурий»да Темурбек томонидан «Амир Жокуйи Барлоснинг қизини отам манга номзод қилди. Чун ул ҳам оламдин рихлат қилди», дейилади. Англашиладики, Нурмиш Оғо Умаршайх Мирзони дунёга келтириб, бу ёруғ оламни тарк этган. Ёш тўдақ тарбияси билан ким шуғулланган бўлиши мумкин? Умаршайх Мирзо туғилган вақтда мўғулларга қарши кураш давом этаётган, Темурбек ҳам ватанпарварлар сафида, уларнинг етакчиларидан бирига айланган эди. Чақалоқни боқиш Темурбекка ёки Нурмиш Оғога яқин қариндош бўлган эмизикли аёлга топширилган. Биз исми шарифасини билмайдиганимиз бу аёл Алишер Навоийнинг момоси эди. У ўз ўғли билан бир қаторда Умаршайх Мирзони ҳам эмдирган, улғайтирган.

Умуман, Темурийлар ва Навоийлар хонадонлари ўртасида бир ярим аср давом этган яқин алоқалар, қариндошлик даражасига кўтарилган муносабатлар, ҳақиқатан, ҳайратомуздир. Бу яқинлик пойдевори садоқатдан тикланган эди. Ота-боболари қатори шоирнинг тоғалари, амакилари ҳам улуг салтанат сиймоларига хизмат қилганлар. Шоирнинг ўзи болалик дўсти, ҳамсабоғи Султон Ҳусайн Бойқаро тожу тахти пойдорлиги, равнақи йўлида сидқидилдан кўмак йўлини тутган.

Хондамир бу ҳақда «ҳеч бир ишга давлатли амирнинг (Алишер Навоий) фикрисиз ва маслаҳатисиз дахл қилмас эдилар», деб ёзади.

Бундай мисолларни истаганча келтириш мумкин. Булардан кўринадики, улуг шоир сўнгги нафасига қадар болалик дўсти Султон Ҳусайн Мирзога содиқ қолади. Қаттиқ ва мушкул синовлардан ўтган бу дўстлик ҳар қандай қариндошликдан устун турар эди.

Салима МИРЗАЕВА,
филология фанлари доктори, профессор

Истеъдодлар ҳомийси

Навоийдаги зийраклик, хушёрлик каби фазилатлар барча замондошлари учун ибрат бўлгулик эди. Унинг энг юксак фазилатларидан бири адолат билан иш кўриши, доим ҳақиқат ва эзгулик учун курашиши эди. Айниқса, шоирнинг ободончилик, илм-фан ривожига борасида олиб борган ишларининг қиёси йўқ.

Алишер Навоий китобни жуда қадрлаган. Буни унинг Ҳиротда солдирган «Унсия» биноси мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Бу бинода Навоий ўзи яшаган ҳамда мукаммал кутубхона барпо эттирган. Ундан барча илм ва санъат аҳли фойдаланарди. Мирхонд ва Хондамир каби тарихчилар ўз асарларини шу кутубхонада ёзганлар.

Энг муҳими, Алишер Навоий кўплаб истеъдодли ёшлар тарбиясига алоҳида эътибор қаратди. Машҳур тарихчи Хондамир, хаттот Султон Али, мусаввир Беҳзод ва бошқалар Алишер Навоий ҳомийлигида камолга етдилар.

Зайниддин Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида: «Султон Ҳусайн кўнгилхушлиги учун сеҳрофарин мусаввирлар ва услуби гўзал наққошларни аъло даражада пойтахтида сақлаб, уларга зўр илтифот кўргузди», деб ёзади. Улар орасида Шоҳ Музаффар, Қосим Али, Мавлоно Ҳаким Муҳаммад каби истеъдодли мусаввирлар бўлган.

Беҳзоднинг Саъдийнинг «Бўстон» асарига ишлаган миниатюраси, Низомий Ганжавийнинг «Хамса»сидаги «Лайли ва Мажнун», Хисрав Дехлавийнинг «Мажнун ва Лайли» асарларига ишланган миниатюралари унинг ниҳоятда моҳир мусаввир эканлигидан далолат беради. Бу асарлар ниҳоятда мукаммал, нафис ва нозик, ранглари

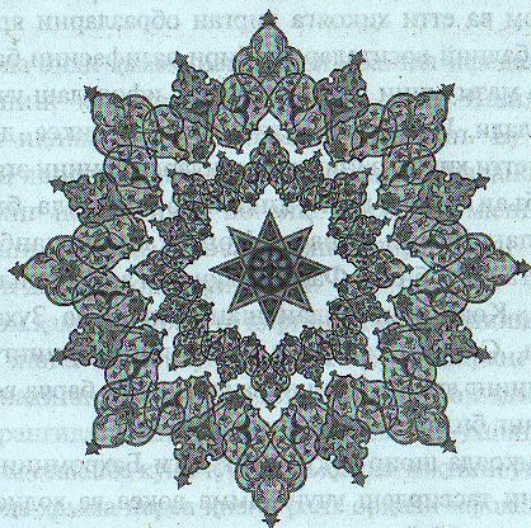
ёрқин, жозибадор, композицияси мураккаб ва эркин, манзара ишонарли ҳамда таъсирчан.

Ўз замонаси ва ундан кейинги даврларда яшаган тарихчи, шоир, мусаввир ҳамда бошқа санъат мухлислари Бехзод ижодига катта баҳо берганлар. Тарихчи Хондамир «Ҳабиб ус-сияр» асарида бундай деб ёзган: «Камолиддин Бехзод ажойиб ва ғаройиб суратларни зоҳир қилувчи, ҳунар нодирликларини бунёд этувчи, Моний каби сурат чизувчи, мўйқаламли, олам мусаввирлари асарларини йўққа чиқарувчи ва мисли йўқ бармоқлари билан одам ҳунарамандлари тасвирларини маҳв қилувчидир...»

Ғарб олимлари Бехзодни Уйғониш даврининг буюк санъаткорларидан бири Рафаэлга тенглаштирадilar. Бу бежиз эмас, албатта. Боиси, Бехзод асарлари, яъни унинг мўйқалам билан яратилган миниатюралари жаҳоннинг буюк рассомлари асарлари билан бир қаторда туради. Зеро, кўп кишилиқ саҳна манзараларининг ниҳоятда ёрқинлиги, ҳаракатчанлик, жўшқинлиги билан Бехзод ижоди Европадаги манаман деган буюк рассомларнинг ижодий анъаналарига ҳамоҳангдир. Албатта, бунда, шубҳасиз, Алишер Навоийнинг хизматлари жуда катта. Агар Навоий ҳазратларининг эътибори бу ўсмирга тушмаганда, балки у жаҳонга машҳур Бехзод бўлолмасмиди?

Алишер Навоий умрининг охиригача сермахсул ижод қилиш билан бирга, қатор мадраса, кутубхона, шифохона, ҳаммом ва шунга ўхшаш бинолар солдирди. Кўплаб ободончилик ишларига бош-қош бўлди. Олимлар, шоирлар, тарихчи ва мусаввирларни катта-катта асарлар яратишга даъват этди, уларга ҳар томонлама ёрдам берди. Ўзи ҳам бу борада алоҳида ибрат кўрсатди. Шунинг учун ҳам Бобур Мирзо ўзининг «Бобурнома» асарида: «Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муҳаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай», деб ёзган эди.

Хуллас, буюк мутафаккир, серқирра истеъдод соҳиби
Навоийнинг юксак фазилатлари биз учун бугунги кунда
ҳам барча соҳада ҳаёт мактаби бўлиб хизмат қилиши,
ўлмас, бетакрор асарлари эса озод ва обод Ватанимизда
ноёб истеъдод соҳибларини тарбиялашда муҳим омил
вазифасини ўташи, шубҳасиз.

Саидбек ҲАСАНОВ,
филология фанлари доктори, профессор

«Сабъаи сайёр»да ранглар жилоси

Сўз санъатида турли рангларни эстетик мақсадларда ифода қилиш шоирдан алоҳида истеъдод ва катта маҳорат талаб этади. Шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг шеърияти, хусусан, унинг «Сабъаи сайёр» достони ўзбек адабиётида муҳим ўрин эгаллайди.

«Сабъаи сайёр» достонида ранглар тимсоли Баҳром, Дилором ва етти ҳикояга кирган образларни яратишда муҳим бадиий воситалардан бири вазифасини бажарган ва асар мазмунини янада чуқурроқ ифодалаш учун хизмат қилади. Рангларнинг жилолари, айниқса, дostonга кирган етти ҳикояда ўзининг сезиларли ўрнини эгаллаган.

«Сабъаи сайёр»нинг ҳикоялар қисмида биринчи иқлимдан келган дарвеш Қора қасрда шанба куни Баҳромга Ахий билан Фаррух ҳақидаги афсонани гапириб беради. Қора ранг билан шанба куни ва Зухал (ёки Кайвон, Сатурн) сайёраси боғланиб, қасрнинг ранги, Баҳромнинг юриш-туриши ва ўша кунги барча воқеалар қора ранг билан тасвирланади.

Бу ҳикояда шоир чуқур қайғудаги Баҳромнинг руҳий ҳолатини тасвирлаш учун ҳамма воқеа ва ҳодисаларни қора рангга бўйайди...

Бошига солиб ул қора гесу,

Ҳар туки сою бир қора қайғу.

Ҳатто шеъриятда ижобий маънода қўлланиб келинадиган «Қора гесу» (қора соч) каби сўз бирикмалари ҳам салбий мазмунда ишлатилади.

Алишер Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонида якшанба

кун воқеаларида ҳаммаёқ сариқ либосга бурканганлиги таъкидланмоқда. Сариқ рангининг олтин билан ҳамоҳанг бўлиб товланиши бир неча марта алоҳида қайд этилган. Бунинг асосий сабаби, Баҳромга сўзланган иккинчи ҳикоянинг мазмуни олтин билан боғлиқдир.

Олтин ранг Навоий талқинида тиниқлик, хурсандчилик ва олижаноблик рамзидир. Олтин рангининг, бир оз бўлса-да, ўзгариши унинг олижаноблик мазмунини бузади, шармандалик ва нафрат уйғотувчи рангга айлантиради. Олтиннинг шундай мазмунда ишлатилганлигини Зайд Заҳҳобнинг фирибгарликларидан яққол кўрамиз.

«Сабаи сайёр» достонининг учинчи куни, яъни душанба куни.

Бу ерда энди ҳамма нарса яшил рангга ифодаланган. Баҳромнинг қадамранжида қилган жойи Яшил қаср. Учинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган. Бу иқлим ҳомийси яшилранг нур таратувчи ойдир. Душанба куни ҳам унинг номи билан боғлиқ. Қасрдаги маликанинг кўриниши, кийган либослари яшилдир. Унинг қомати ҳам сарв дарахти сингари яшил.

Баҳром ҳам яшил рангга кирган. Шароб бадийи восита орқали яшил рангга ўхшатишган. У яшилранг билан жилоланадиган зилол сувга қиёсланади. Жом ҳам яшил, зумрад рангида. У Хизр ичган ҳаёт булоғига ўхшатилади.

Баҳром сешанба куни тўртинчи қасрда вақтини ўтказди.

Бу ерда ҳамма нарса қизил ранг орқали ифодаланган, қизил рангга хос бўлмаган сўзлар ҳам қизилга мослаб тасвирланган. Баҳром дам оладиган жой — Қизил қаср. Тўртинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган. Бу иқлим қизил рангли сайёра Баҳромга мансуб. Марс сешанба куннинг ҳомийси ҳисобланади.

Алишер Навоий «Сабаи сайёр» достонининг кейинги ҳикояси чоршанба куни билан боғланган.

Бу ўринда шоир ҳамма воқеа ва ҳодисаларни кўк ранг

билан безайди. Қаср кўк, унинг гумбази ҳам мовий. Бешинчи иқлимнинг ҳомийси Меркурий сайёраси бўлганлиги учун у ҳам кўк. Чоршанба кунининг рамзий ранги кўк. Баҳром кўк қасрга мовий ранг либос кийиб киради. Унинг атрофидаги ҳамма нарсалар ҳам кўк рангда.

Кейинги кун ҳикоясини Навоий сандал қасрида гапирди:

«Пайшанба куни Баҳромнинг сандал осо хилъат била гулшани сандал бўйда ором тутуб сарви сандал насим билан бодаи сандали шамим ичмак ва ул сандаллар лахлахасидан димоғи муаттар бўлуб кўзи уйку майли қилмоқ».

Сандал ҳиди таралиб турувчи гулшан олтинчи иқлим шоҳи томонидан қурилган Сандал қасрдир. Бу иқлимнинг ҳомийси Юпитер сайёрасидир. У пайшанба куни билан боғланган. Баҳром ҳам мана шу сандал рангига мослашиб кийинган. Ҳатто Баҳромнинг руҳий ҳолати ва воқеаларнинг кечиши ҳам сандал рангига ҳамоҳангдир.

Еттинчи — оқ рангга бағишланган бобнинг сарлавҳаси қуйидагича ифодаланган:

«Одина куни Баҳромнинг кофурий асвоб била зулфи кофурий либос била тахти тож узра жоми биллуридан бодаи кофур мижоз ошом қилғони ва ул кофур корликдин ҳижрони ўти таскин топиб ўз ғизолаи мушкбуйидин хабар топқони».

Алишер Навоий оқ ранг орқали Дилоромнинг Баҳромга бўлган пок севгисини тасвирлайди.

Хулоса ўрнида айтганда, ранглар тимсоли асарнинг бошланишидан то охиригача маълум эстетик тартибда баён этилиб, мақсад бадиий воситалар орқали янада чуқур қилиб ўқувчига тақдим этилган.

«Маҳбуб ул-қулуб» тарихи

Бу асар Алишер Навоийнинг умри охирида (1500-1501 йилларда) ёзилган. У муаллифнинг фоят мазмунли ва сермашаққат ҳаёти давомида тўплаган бой тажрибаси ва хулосаларининг йиғиндисидир.

Навоий мазкур асарни яратишда кўзланган мақсади ҳақида асар муқаддимасида шундай ёзади: «... болаликдан то қариликка қадар кўҳна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон ҳодисаларидан, фитна қўзғовчи дунё буқаламунлигидан — товламачилигидан замонанинг ранг сингари гуногунлигидан кўп вақт ва узоқ муддат ҳар хил ҳаёл ва тараддудлар билан дайдиб юрдим, ҳар товур ва равишда бўлдим ва турли йўللарга кирдим, яхши-ёмоннинг хизматиini қилдим, катта-кичикнинг суҳбатида бўлдим, гоҳ хорлик ва қийинчилик вайронасида нола қилдим, гоҳ иззат ва маъмурлик бўстонида мажлис қурдим... Йўқсуллик ва камбағаллик пайтларимда, фалокатли замонларда ва ноумид юрган пайтларимда баъзан илм-фан мадрасаларида қуйи сафлардан жой олдим ва олимлар мажлисида илм нуридан кўнглимни ёритдим... Мақсадим шуки, ҳар йўлда юрдим, оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим, катта-кичикнинг феълу

атворини ўргандим, яхши-ёмоннинг хислатларини тажрибадан ўтказдим, яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, заҳрини тотиб кўрдим. Бахил ва пасткашларнинг заҳмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолдим. Шу жиҳатдан, ҳамсуҳбатларни ва дўст-ёронларни бу ҳоллардан огоҳ ва хабардор қилмоқ вожиб кўриндики, токи уларда ҳам ҳар тоифанинг хислати ҳақида билимлар ва ҳар бир табақанинг аҳволи ҳақида тушунчалари бўлғай...».

Кўринадики, Навоий бу асарида ҳам инсон ҳақида қайғуради. Унинг дардини чекади, инсонийликка ярашадиган фазилатларни мадҳ этади, унга зид бўлган иллатлардан нафратланади. Бинобарин, инсонпарварлик, халқпарварлик бу асарнинг асосий ғоясидир.

Сулаймон ИНОЯТОВ,
филология фанлари доктори, профессор

Бебаҳо хазина

Президентимизнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида маънавиятни шакллантирадиган мезонлар ҳақида шундай дейилган: «Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига гоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири — бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўтабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадиий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз».

Чиндан ҳам, Навоийнинг қайси бир асарини мутолаа қилсак, бебаҳо битикларда инсоний туйғулар, эзгу фазилатлар, ободончилик ва бунёдкорлик ҳақидаги фикрлар мужассамлашганини англаймиз.

Ҳазрат Навоий юрт тинчлиги, Ватан ободлиги, халқ фаровонлиги учун ёшларни билим олишга, меҳнат қилишни ўрганишга даъват этиб, бу комилликка элтувчи куч эканини уқтиради. Улуғ мураббий барча асарида ёшларни баркамолликка эришиш ва бунинг учун илм олишга чорлайди:

Йигитликда йиғ илмнинг маҳзани,

Қарилғ чоғи сарф қилғил ани.

Ёшликда эгалланган билим тошга ўйилган нақш каби мустаҳкам бўлиши — бу ҳаётий ҳақиқат эканлиги барчага маълум.

Алишер Навоий фарзанд тарбиясида, келажакни давом эттиришда ота-онанинг ўрни беқиёс эканлигини алоҳида таъкидлаб, ота ва онани ой билан қуёшга ўхшатади, уларнинг хизматини қилиб, иззат-ҳурматини жойига қўйган фарзанд бахтли-саодатли бўлишига ишора қилади. Бу хусусда «Ҳайрат ул-аброр»да қуйидаги сатрларни битали:

*Бошни фидо айла ато қошига,
Жисмни қил садқа ано бошига.
Икки жаҳонингга тиларсан фазо —
Ҳосил эт ушбу икисидин ризо.
Тун-кунунгга айлагали нурфош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш.*

Алишер Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонида ота-онанинг фарзанд олдидаги бурч ва вазифалари хусусида тўхталиб, аввало, фарзанд дунёга келгач, ота-она унга муносиб ном қўйиши керак, дейди. Қолаверса, таълим-тарбия бериш учун муаллим чақирishi, шунингдек, болага меҳр кўрсатиши лозим. Ота-оналар фарзанд тарбияси учун масъулдирлар ва азалдан улар ўз бурчларини амалда бажариб келганлар. Ота-она фарзанд дунёга келган кундан бошлаб уни меҳр билан парвариш қилиб, илмли, маърифатли қилишга интилади. Бор куч-қувватини, қудратини — борини фарзандининг Инсон бўлиши учун сарфлайди, дея изоҳлайди.

Айтиш жоизки, Алишер Навоий қаҳрамонлари ёш авлодга барча соҳада ибрат мактабидир. Айниқса, шоир номини улуғлаб келаётган, мустақиллик фарзанди бўлган вилоятимиз йигит-қизлари бир пайтлар қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган Қизилқум саҳросини обод воҳага айлантиришга муносиб ҳисса қўшмоқдалар.

Мухтасар айтганда, Навоийнинг эзгу истаклари мустақиллик туфайли рўёбга чиқди. Бугун ҳазрат асарларига тамомила бошқача меҳр-муҳаббат, ҳурмат-эҳтиром билан қаралмоқда. Ўзбек халқининг ҳар бир фарзанди, республикамиз фуқаролари унинг асарларини севиб ўқиб-ўрганмоқда, улардан таълим-тарбия олаяпти. Зотан, ул табаррук зотнинг битиклари ёшларимиз учун бебаҳо хазинадир.

Дилором САЛОХИЙ,
филология фанлари доктори, профессор

Навоий ва Самарқанд

Рубъи маскуннинг сайқали, дея таърифланмиш азим шаҳар Самарқанд тарихимизда ўтган кўпгина мутафаккирлар тақдирида ёрқин из қолдирган. Қадимул айёмдан, милоддан аввалги VIII асрлардан буён бу муқаддас юртга қараб йўл олган илм ва маърифатталабларнинг, устоз ва муршидталабларнинг қадамлари тингани йўқ. Шеърят мулкининг соҳибқирони Амир Низомиддин Алишер Навоийни ҳам ҳаётининг энг масъулиятли даврларида шу шаҳар меҳр билан ўз бағрига олган эди. Бунинг натижаси сифатида эса Самарқанд бир умр шоир қалбида нодир инжудек таассурот қолдирди, дилбар инсонларининг сиймоси эса ширин хотира бўлиб муҳрланиб қолди.

Алишер Навоий Мовароуннаҳрнинг маркази бўлмиш Самарқандни жаннатларга тенглаштириб «Самарқанди фирдавсмонанд» деб атайди. Унинг тасаввурида Самарқанд — жаннат, атрофидаги ариқлар ҳам жаннат ариқлари. Руди Кўҳак (Зарафшон дарёсининг) суви асал билан тенгдир. Бу сув беморни даволайди. Ундан бутун Самарқанд водийси баҳраманд бўлади. Самарқанддаги Кўҳак (Чўпон ота тепалиги) жаҳон хазинасининг тилсимотидир. Ундаги ҳатто «ушоқ тошлар» ҳам «лаълу инжу» билан тенгдир, ўт-ўланларнинг ям-яшил ранги мовий осмонни эслатади.

Ҳазрат Навоийнинг 24-25 ёшларида Самарқандга қилган сафарлари, бу ерда кечирган ҳаётлари, бу сермашаққат, аммо фараҳли йилларнинг шоир кейинги ижодларига таъсири масалалари самарқандлик олимлар томонидан анча муфассал тадқиқ этилган. Ўтган асрнинг ўрталарида академик Воҳид Абдуллаев улуғ шоиримизнинг

Самарқанддаги ҳаётлари ва фаолиятлари ҳақида фундаментал тадқиқот яратди. Бу тадқиқот бугунги кунга қадар ҳам ўзининг юксак илмий қимматини йўқотгани йўқ. Унинг навоийшуносликдаги аҳамияти шундан иборатки, буюк шоир ҳаёти даврининг Машҳад, Ҳирот (Самарқандга келгунга қадар), Астробод тафсилотлари муфассал ёритилмаган. Фанимиз бу соҳада умумий маълумотлар билан кифояланмоқда. Бунинг ўзига хос сабаблари ҳам бор, албатта. Навоий Машҳадда жуда ёшлик даврларида бўлган. Унинг бу ердаги фаолияти асосан ўқиш-ўрганишдан иборат бўлиб, уни қуршаган адабий-маърифий муҳит ҳақида ўз асарларида маълумотлар қолдирган. Астрободда эса шоир бор-йўғи бир йил бўлган. Шунинг учун унинг бу давр ҳаёти тафсилотларини ёритишнинг мушкуллик жиҳатлари бор. Самарқандда эса шоир онгли ҳаётининг энг жўшқин даври кечди. У бу ерга машҳур шоир сифатида келади. Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек Вафойи уни ўз мартабасига муносиб тарзда иззат-икром қилади, самарқандлик йирик олимлар унга дарс берганларида алоҳида эътибор билан муносабат кўрсатардилар. Аммо, энг муҳим ва жиддий бир масала борки, бу Самарқанднинг ҳазрат Навоийнинг Машҳадда шайх Камол Турбатий, Паҳлавон Муҳаммадлар воситасида шакллана бошлаган фалсафий-маърифий, диний-тасаввуфий қизиқишлари бир ўзанга тушишига йўл очган, бу соҳадаги дунёқараши шаклланишига имкон яратган шаҳарлардан биридир. Академик Ботирхон Валихўжаевнинг илмий асосланган мантиқий хулосаларига кўра, ҳазрат Навоий Ҳиротдан чиқиб кетишни ният қилар эканлар, қайси шаҳарни танлаш ўзларининг ихтиёрларида эди. Ул зот Камоли Турбатийдек, Паҳлавон Муҳаммаддек дўсту ёрлари бор бўлган ер Машҳадни танлашлари ҳам мумкин эди. Бунинг устига, шоир Ҳиротдан кетишни ният қилган пайтлари устозлари Саййид Хасан Ардашер ҳам Машҳадда эди. Аммо,

Навоий Самарқандни танлайди. Чунки, бу ерда ақли камолга етган, қаламининг шуҳрати кенг ёйилган ёш шоирни меҳригиё сингари ўзига тортиб турган янги илм — илми ирфон дарғаси, муршиди комил Ҳазрати Носуриддин Хожа Убайдуллоҳ Аҳрори Вали бор эди. Навоийнинг Самарқанддаги таҳсил йиллари, ул зотни қурмаънавий, адабий муҳит, шоир ва Абуллайсийлар хонадони, шоирнинг машғулотлари ва билим доираси, адабий фаолияти, унинг Ҳиротга қайтиши ва Самарқанд билан доимий муносабатда бўлиши, Навоийнинг самарқандлик издошлари каби мавзулар академик В. Абдуллаев илмий тадқиқоти ва «Навоий Самарқандда» деб номланган монографиясида кенг таҳлил этилган бўлса, кейинги йирик навоийшунос олим Б. Валихўжаев шоир фаолиятининг янги тафсилотларига ақли илм эътиборини тортди. Олим Навоийнинг шайх Хожа Аҳрори Вали назарига тушиши, унинг илтифотларига мушарраф бўлиши, йирик фақих Хожа Фазлуллоҳ Абуллайс Самарқандий ва унинг оиласи билан муносабатлари, Самарқандда яратилган ёки бу шаҳар билан боғлиқ асарлари хусусида фикр юритади. У ўзигача яратилган тадқиқотларни тўлдиришга, янги илмий фактлар билан бойитишга интилар экан, шоирнинг нақшбандия тариқатига расман кириши ҳам Самарқанд билан бевосита боғлиқ эди, деган фикрни ўртага ташлайди. Унинг кузатувларига кўра, шоир ўзининг пири, шайх Нуриддин Абдурахмон Жомий билан ҳам Самарқанд сафарида, карвон йўлларида учрашган эди. Олим Навоийнинг самарқандлик ёру биродарлари, энг қадрли ҳамсабақ дўстлари билан муносабатларини ҳам назардан қочирмайди, Навоийнинг Самарқандда ёзилган

*Кўкрагимдур субҳнинг пироханидин чокрок,
Кипригим шабнам тўкилган сабзадин намнокрок.*

Матлаи билан бошланувчи ажойиб дилтортар ғазали ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради.

Шоирнинг зулқофиятайн санъати билан дарж этилган, ўткир фаҳм-фаросати билан «саромади замона» саналган дўсти Мирзобек хотирасига ёзиб тугатилган

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,

Ким жонга қаро бало бўлубтур

деб бошланувчи ғазали ҳам Самарқанддаги ижодиёти намуналаридан биридир. У дўсти қалами натижаси бўлган мазкур матлаъни унинг хотирасини абадийлаштириш учун тўлиқ ғазал ҳолига келтирганлиги ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумот беради.

Навоийнинг Самарқанддаги абадий-илмий фаолияти ҳали жуда кўп тадқиқотлар мавзуси бўлиши мумкин. Навоийшунослик соҳасида изланишлар олиб борувчилар шоирнинг бу ерда аниқ ва табиий фанларни ўрганиш бўйича қилган саъй-ҳаракатлари, қизиқишлари доираси ҳақида чуқурроқ фикр юритмоқлари, унинг мактуботи (ёзишмалари) даги Самарқанд билан боғлиқ тафсилотларга аниқлик киритишлари, Самарқанддаги қадамжолари харитаси хусусида ўйлаб кўрмоқлари лозим кўринади. Шоир шеъриятида осмон жисмлари, сайёралар билан боғлиқ чуқур илмий мулоҳазалар кўзга ташланади. Бу унинг Мирзо Улугбек расадхонасида олган таълими самаралари эмасмикин? Шоир асарларида қимматбаҳо тошлар, жавоҳирлар ҳақида ҳам теран илмий тушунчалар, ташбеҳлар, бадий лавҳалар учрайди. Бу бевосита Навоийнинг бирор жавҳаршунос устози ҳам бўлгандир, деган тасаввур уйғотади.

Бу каби қатор саволларга жавоб топиш учун ҳали самарқандлик толиби илимлар ихлос билан жуда кўп изланишлар олиб боришлари лозим.

Алишер Навоий Самарқандни ўзи учун камолот даргоҳи, деб билди. У Самарқандда бўлганидан фахрланар ва жону

дили билан севган бу шаҳар анъаналарини умр бўйи ҳамма ерда топишни орзу қилар эди. В. Абдуллаев қайта-қайта таъкидлаганидек, «унинг онгида умр бўйи хаёлдан ўчмайдиган бир муборак ният пайдо бўлди, у шундан иборат эдики, Самарқанд ўз салобати билан ҳунармандчилик, меъморчиликнинг бебаҳо санъат ажойиботлари мужассамланган шаҳар экан, бу шаҳарнинг ҳуснига доғ туширмаслик, уни янада обод этиш, иложи бўлса, бу ўлканинг ҳам, Хуросоннинг ҳам шаҳарларини яна шу шаҳарга ўхшатиб безатиш, обод этиш мақсади эди».

Самарқанд ҳам башарнинг покиза фарзанди Алишер Навоийни навқирон йигитлигида қанчалик катта меҳр билан ўз бағрига олган бўлса, унга, унинг халқпарвар ижодига боқий ихлос ва садоқат кўрсатиб келди. XX аср бошларида йўлга чиққан «Самарқанд навоийшунослик мактаби» деб номланмиш зўр нурли карвон зам-зама билан йўлида давом этмоқда. Унга йил сайин умидли янги кучлар, ёрқин истеъдодлар қўшилмоқда. Қадимий маърифат бешиги, қарийб тўрт юз йиллик мустақам пойдеворга эга бўлган Самарқанд давлат университети буюк мутафаккир номини муборак муҳрига туғро қилгандир. Унинг энг кичик талабасидан тортиб мўйсафид профессорига қадар Ҳазрат Навоий номларини эҳтиром билан тилга оладилар. Эзгуликнинг боқийлигига бир мисол шу эмасми?!

Шундай экан, Навоий ва Самарқанд мавзуси ҳам боқий бўлиб қолаверади, унинг бебаҳо ижодиёти хазинаси дурдоналари у севган ва ардоқлаган юрт фарзандлари томонидан кашф этилаверади.

Акмал САИДОВ,
юридик фанлар доктори,
профессор

Адолат тушунчаси — Алишер Навоий талқинида

Мустақиллик туфайли мамлакатимизда буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодий меросини ўрганишнинг кенг уфқлари очилди. Бугунги кунда Юртбошимиз ташаббуси ва раҳбарлигида улуг аждодимиз хотирасини юксак даражада эъзозлашга ва маънавий-маърифий меросини теран тарғиб этишга катта эътибор қаратилмоқда.

Ўз навбатида, янги давр воқелиги Алишер Навоийнинг халқимиз ва жаҳон маданияти, илм-фани ривожига қўшган улкан ҳиссасини янада кенг тарғиб этиш, ул зотнинг ижоди ва маънавий ҳаёти, давлат арбоби сифатидаги фаолияти ва адабий асарларини аслича, моҳиятини теран тушунган ҳолда тадқиқ, талқин ва ташвиқ этиш борасида юзага келган имкониятлардан самарали фойдаланишни тақозо этмоқда.

Навоий ва фикҳ илми

Ҳозирги кунда биз Мир Алишер Навоийни улуг шоир ва мутафаккир, давлат арбоби, илм-фан ва маданият, она тилимиз ва адабиётимиз ҳомийси, саховатпеша зот, авлиёлар авлиёси сифатида яхши биламиз ҳамда юксак кадрлаймиз. Ҳазрат ҳаёти ва фаолиятининг айни шу жиҳатларини атрофлича чуқур ўрганаётганимиз ҳам бежиз эмас.

Навоий серқирра ҳаётининг яна бир муҳим жиҳати борки, бу ҳам бўлса, ул зотнинг фақиҳлиги, яъни фикҳ илми билимдони эканидир. Тарихий манбаларга қараганда,

Алишер Навоий Самарқандда машҳур олим Хожа Фазлуллоҳ Абуллайс ҳузурида фикҳ илмидан сабоқ олган. Бу ҳақда шоирнинг ўзи «Мажолис ун-нафоис» асарида шундай ёзади: «Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим, анча илтифотлари бор эрдиким, «фарзанд» дер эрдилар».

Мана бу байт Навоийнинг мазкур соҳага муносабатини, айтиш мумкинки, гоят талабчан ва ҳолис ёндашувини ўзида акс эттирган:

*Фикҳро чун иллати макру ҳиял созад фақиҳ,
Не фақиҳ аст он, ки ҳарфи иллати фикҳ андар аст.*

Мазмуни: агар фақиҳ (яъни, ҳуқуқшунос) фикҳ (ҳуқуқшунослик фани) ни макру ҳийла қуроли қилиб олса, у фақиҳ эмас, балки фикҳ касалига мубтало бўлган кишидир.

Алишер Навоий фикҳ бобидаги билим ва тажрибасини нафақат асарларида, балки давлат арбоби сифатида амалий фаолиятида ҳам изчил қўллаган.

Бир мисол. Навоийнинг ҳасби ҳолига оид маълумотлардан маълумки, у зот 1487-1488 йилларда Астрободда ҳокимлик қилган. Таниқли муаррих Мирхонднинг ёзишича, «Астробод гулшани адолат хислатлик амирнинг келиши билан Эрам гулистонининг ғайратини келтирадиган бўлиб, Журжоннинг саййидлари, уламози, эътиборли кишилари, фозиллари ул мақтовга муносиб сифатли амирнинг лутфу марҳаматлари билан фаҳр ва қувонч топдилар. Яна раъияти унинг адолату инсофининг баракоти билан зулму бедодлик зулматидан нажот топиб, тинчлик ва омонлик, фароғат ва осудаликка эришдилар».

Шу маънода, Навоийнинг фикҳ илмидан, адлу адолат, одиллик, халқпарварлик, бугунги давр тили билан айтганда, ҳуқуқшунослик, қонунчилик, одил судлов соҳаларидан чуқур хабардор бўлгани, бу борадаги ҳуқуқий

билим ва тажрибасидан ижод ҳамда амалиётда атрофлича фойдалангани айни чоғда бир қадар эътиборимиздан четда қолаётгандек, назаримизда.

«Адл айлаки...»

Истиқлол туфайли шавкатли саркарда ва давлат арбоби — Соҳибқирон Амир Темурнинг «Куч — адолатда» деган ҳикматли сўzlари бизга ўзининг бутун мазмун-моҳиятини кенг очди. Президентимиз бу пурмаъно нақлни янада ривожлантириб, «Адолат — қонун устуворлигида», деб таъкидлар экан, худди шу ҳаётий тамойилга қатъий амал қилиб яшашимиз зарурлигини алоҳида уқтиради.

Айни вақтда эл-юртимиз демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидан босқичма-босқич, қатъий ҳамда изчил одимламоқда. Ҳар биримиз бу эзгу янгиланиш жараёнларининг қайсидир жиҳатдан бевосита иштирокчилари ҳисобланамиз. Зотан, Юртбошимиз таъкидлаганидек, «ўз ҳаётимизни Ватан истиқболи, фаровон келажаги учун бағишлаб яшаш инсоний ва фуқаролик бурчимиздир».

Хўш, Алишер Навоий «адолат», «адл» тушунчалари ҳақида, демакки, «ҳуқуқий давлат», «адолатли жамият», «фуқаронинг ҳуқуқ ва бурчлари» хусусида нималар деган? Навоий асарларини мутолаа қилиш асносида, фикҳий атамалар улуг шоир томонидан жуда кенг маъноларда, айни вақтда, ниҳоятда аниқ ва жуда нуктадонлик билан қўлланганини кўриш мумкин.

Масалан, Навоий «адл» сўзини адолат, одиллик, ҳақлик, тўғрилиқ, ҳаққонийлик, инсоф тушунчаларини англатиш учун ишлатса, ўз навбатида, «адолат» сўзини ҳаққоният, инсофлилик, шафқатлилик, одиллик маъноларида қўллаган. Эътибор қилинг, ушбу тушунчалар бугунги кунда адолат ва юксак инсонпарварлик негизида тубдан ислоҳ этилаётган мамлакатимиз суд-ҳуқуқ тизими

фаолиятининг асосий мазмун-моҳияти билан том маънода уйғун ва ҳамоҳанг эзгу тамойиллардир!

Президентимизнинг шундай сўзлари бор: «Виждони уйғоқ одам ён-атрофида бўлаётган воқеаларга, ёрдам ва қўмакка муҳтож инсонларнинг муаммоларига, адолатнинг топталишига бефарқ қарай олмайди». Алишер Навоийнинг куйидаги рубоийсини ўқиб, бундан қарийб олти юз йил илгари буюк бобокалонимиз ҳам айти шундай фикр юритганига гувоҳ бўламиз:

*Адл айлаки, ул халқ ҳаёти бўлмиш,
Хуш ул киши ким, адл сифоти бўлмиш,
Ҳам мулк била адл жиҳоти бўлмиш,
Ҳам адл била мулк саботи бўлмиш.*

Мазмуни: Адолат айлаки, ул халқ ҳаёти шу асосга қурилган. Яхши киши адолатни касб қилиб олади. Ҳукмронлик адолат билан мустаҳкам бўлади, бинобарин, ҳукмронлик ва адолатни бирга олиб борган маъқул.

Навоий ҳазратларининг мана бу ҳикмати, фикримизча, юқоридаги мулоҳазаларни яна бир бор тасдиқлайди:

*Адолат қилурнинг тониб ҳолатин,
Фузун қилсун элга адув олатин.*

Мазмуни: Мамлакатда адолат ўрнатмоқчи бўлган киши халқнинг душманга қарши муҳофаа қуролини кучайтирсин.

Шу ўринда давлатимиз раҳбарининг «Инсон табиати ноҳақлик, зулмни қабул қилмайди», деган фикрини эсга олсак, бу ҳикматнинг асл моҳияти янада яққол намоён бўлади, деб ўйлаймиз.

Алишер Навоийнинг «Хазойин ул-маоний» асарида, бошқа асарларидаги каби, «адл» сўзи ишлатилган мисралар кўп. Мана, шулардан бири:

*Мулку кишвар элга дод айла,
Адл ила иккисини обод айла.*

Худди шу мазмундаги бошқа бир ҳикмат:

*Шоҳки, иш адл ила бунёд этар,
Адли бузук мулкни обод этар.*

Бу мисралар мазмунини Юртбошимиз сўзлари билан мухтасар талқин этадиган бўлсак, «Халқ очликка, йўқчиликка, ҳамма нарсга чидаши мумкин, аммо адолатсизликка чидай олмайди».

«Адл қасри»дан — «адл бўстони»гача

Алишер Навоийнинг қуйидаги байтда қўллаган «адл қасри» бирикмасига алоҳида эътибор қаратиш лозим:

*Зинҳорки, зулм риштасини уз,
Инсоф ила адл қасрини туз.*

Улуғ шоир асарларида «адл» сўзи иштирокида тузилган бундай ҳамоҳанг сўз бирикмалари кўплаб қўлланилган.

Хусусан, «адл уйи» (адолат, ҳаққонийлик ўрнига қўйилган жой), «адл бўстони» (адолат боғи, адолатнинг гуллаб-яшнаши), «адл эшиги» (адолат, мурувват қилишга киришиш), «адл қуёши» (одиллик, адолатпешаликнинг порлоқ анъанаси), «адл қонуни» (адолат кўрсатмалари), «адл тариқи» (адолат йўл-йўриғи), «адл занжири» (адолат силсиласи), «адл аёғи» (мурувват жоми; яхшилик; марҳамат, ҳаққонийлик нашъаси), «адл авзони» (ҳақиқат ўлчови, мезони), «адл жўйбори» (адолат қарор топиши, инсоф билан иш тутилиши), «адл бунёди» (адолатни тиклаш, ҳаққонийликни таъминлаш, одилона иш тутиш), «адл бозуси» (адолат қўли, ирода), «адл амри» (одиллик йўл-йўриғи; одиллик кўрсатмаси), «анжоми адл» (адолат натижаси), «адл аҳли» (адолатлилар, одиллар) иборалари шулар жумласидандир.

«Лисон ут-тайр» тарихи

Навоий «Лисон ут-тайр» достонини «Хамса»дан 14 йил кейин яратган. Бу асарини шоир «Фоний» тахаллуси билан ёзган. Чунки бу даврда унинг ҳаёти кексаликка юз ўгирган, аниқроғи, бу дунёсидан кўпроқ у дунёсини ўйлай бошлаган эди. Ушбу асар болалигида севиб ўқигани — Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» («Кушлар тили») достонига жавоб тарзида, шоирнинг ўз таъбири билан айтганда, «таржима расми била» юзага келтирган шеърини мўъжизаси эди.

«Лисон ут-тайр» достони 100 минг байтдан иборат.

Нодира АФОҚОВА,
филология фанлари доктори.

**«Жондин сени кўп севармен,
эй, умри азиз...»**

Ҳазрат Навоийнинг «Жондин сени кўп севармен, эй, умри азиз» деб бошланувчи рубойиси барчамизга ўқувчилик давримизданоқ яхши таниш. Унда шоир азиз умрни ҳаддан ортиқ («сондин сени кўп севармен...»), жондан ҳам, инсон севиши мумкин бўлган нарсасаларнинг барчасидан ҳам кўпроқ севишини эътироф этади.

Албатта, ҳар қандай инсон учун энг олий қадрият — бу ҳаётдир. Мазкур шеърда ифода этилган эътироф, энг аввало, берилган умр учун шукроналик туйғуси, фурсатнинг ганиматлигидан огоҳлантириш даъвати билан йўғрилган. Чунки инсоннинг асл фитрати ҳаётни севиш, ҳаётпарастлик билан зийнатланган.

Аммо ҳазрат Навоийдек комил шахс томонидан бу дунёда берилган ҳаётнинг ҳамма нарсадан баланд тургувчи қадрият сифатида баҳоланишида янаям чуқурроқ мазмун бор. Зеро, бизга берилган умр, тириклик — хайрли амаллар қилиш, жамиятга манфаат келтириш, эзгулик тарғиби, йўл қўйган хатоларни тузатиш, тавба қилмоқ ва шукрона келтирмоқнинг биринчи шартидир. Бошқача айтганда, умр — бизга берилган имконият. Инсон ҳаётлигидагина дунёни яхшилик томонга ўзгартиришга қодир бўлади.

Орадан беш юз йилдан ортиқ вақт ўтганига қарамасдан, бу рубойи замонларда ўлчанмайдиган ўткир ҳақиқати билан қалбимизни чароғон этиб турибди. Зеро, ўзгалар учун қилинадиган ҳар қандай эзгу амал жамиятга фойда келтириш, ўз умрини қадрлашдан бошланади. Халқимиз шунинг учун ҳам «Ўз қадрини билмаган ўзга қадрини не билсин?» дейди.

Истиқлолга эришганимизга бу йил йигирма беш йил тўлади. Ифтихор этамизки, истиқлол азиз умримизни янада азиз қилди. Умр шаклида табиат берган имкониятга истиқлол берган имкониятлар ҳам қўшилди. Бутуннинг вазифаси — мамлакатимиз тараққиётини умуминсоният тараққиётининг ажралмас бир бўлаги сифатида идрок этган ҳолда, манфаатларни, имкониятларни уйғунлаштирмоқ, келажак наслларга озод ва обод Ватан қолдириш учун курашмоқдир. Бу эса, шубҳасиз, умри азизни қадрлашдан бошланади. Ҳазрат Навоий асарларида акс этган даъват ва ибратлар истиқлол ғалабаларини мустақамлашда биз билан бир сафладир.

«... Тили поку сўзи поку ўзи пок»

Кўнгил, қалб, дил, ибрат назари, тақдир каби тушунчалар ҳазрат Алишер Навоий талқинида ўзининг тўлиқ ва мукамал ифодасини топган. Улуғ шоир кўнгил васфида бани башарнинг, жумлаи оламнинг кўнглини назарда тутди.

Халқимизда «кўнгилдагидек бўлди» деган ибора бор. Чунончи, бирор-бир ишимиз кўнгилдаги хоҳиш-истагимизга мос тарзда амалга ошса, шукрона айтамыз, миннатдор бўламиз. Бу ҳолатга эришмоқ йўлига ишора этиб, Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг 37-бобида шундай панду насиҳатларни баён қилади:

*Ҳар фисқ ҳаёли қилса хотир,
Тенгрини бошингда англа ҳозир.
То борча ишинг дегандек ўлғай,
Кўнглинг нечук истагандек ўлғай.*

Яъни, ҳар қандай ёмонликлар хотиранга келса, Тангрини эсла, ёдингда тут, шунда барча ишларинг рисоладагидек — кўнгилдагидек бўлади. Навоийнинг бу ўғитига ўз даврида замондошлари қанчалик эҳтиёж сезган

бўлсалар, биз ҳам, қолаверса, келажак авлодлар ҳам бирдек эҳтиёж сезамиз. Чунки ўзининг, ўзгаларнинг кўнглини топиш, кўнгилдагидек ишлаш ва яшаш ҳар бир инсондан иймон-эътиқодли бўлишни, эзгу ишларга камарбасталикни талаб қилади.

Навоий «Ҳайрат ул-аброр» достонининг «Кўнгул таърифидаким» номли бобида кўнгил ҳақидаги фалсафий, ҳаётӣ, динӣ, дунёвий, ақлий, нақлий фикрларни маснавий шаклида баён этади. Аслида ушбу достоннинг барча боблари муайян маънода инсон кўнглига қаратилганки, уларни ўқиб кўнглимизга файзу илҳом, нур ва ғайрат, куч-қувват инади. Қувонарли жиҳати шундаки, улуг шоир ҳар бир бобда инсон қалбига йўл излайди, «ўз ва ўзганинг кўнглини асра, авайла», дея кўнгилга фараҳбахш лаҳзалар бағишлайдиган лирик лавҳаларни тўхфа қилади. Кўнгил кўзини ножоиз ҳаёллардан, хатарлардан сақлашга ўргатади.

Кўнгил образига нисбатан шоир «сирлар бўстони», «жаннат иси», «илоҳий жилва чирогининг нури», «энг катта олам», «энг баланд осмон» каби ташбеҳлар қўллайди. Бу ташбеҳлар орасида, айниқса, «кўнгил — энг баланд осмон» ташбеҳи қадимдан мавжуд ва мақбул «Кўнгил қаноти — осмондан катта» халқ мақолига жуда уйғун ва ҳамоҳангдир.

Кўнгилни Навоий Каъбанинг қадри-қиммати даражасидан юқори қўяди, зеро, Каъба саждагоҳ бўлса, кўнгил Оллоҳнинг жилваси зухурланадиган маскан эканлигини қуйидагича изоҳлайди:

*Айни назоҳатда бу аъзами жаҳон,
Борча жаҳон аҳли кўзидин ниҳон.
Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоққи, кўнгил каъбаси.
Ким бу халойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири Холиққа эрур жилвагоҳ.*

Баъзи ўринларда Навоий бир кўнгилни ранжитмоқ Каъбани вайрон қилмоқ билан баробардир, деган фикр-ни олға суради. Ўзи яратган образлари тасвирида кўнгил билан боғлиқ фазилатларни алоҳида изоҳларкан, Фарҳод образи тасвирида бунини теран ифодалайди:

Демонким, кўнгли поку ҳам кўзи пок,

Тили поку сўзи поку ўзи пок.

Мунингтект тийнати покига лойиқ,

Дуосин айтибон поки халойиқ.

«Насойим ул-муҳаббат» асаридаги Шайх Мўмин Шерозий ҳикоятида кўнгил билан боғлиқ бетакрор ҳайратга гувоҳ бўламиз. Шайх «бошьяланг, оёқьяланг ва зоду ҳамроҳсиз қилган эллик ҳаж» савобини бир она кўнгли шодлигига бағишлайди. Бунда буюк ибрат намунаси мужассамдир. Биз ҳам бу ҳолат ҳайрат ва моҳиятидан маънавий таъсир олиб, ота-онамизнинг, яқинларимизнинг, дўсту биродарларимизнинг кўнглини шод этишга ҳар сония ўзимизда журъат, вақт тополсак, не ажаб! Навоийнинг Искандари вақтида она кўнглини шод этмагани боис ўзини «озурдае» деб атайди, ўлими олдидан онасига ёзган васиятномасида «Ризонг ўлмаса кўнглума ғамзудой» дея армон қилади.

Улуғ шоирнинг кўнгил борасидаги таъриф-тавсифлари кўнглимиз кўзини очса, демак, турмушимизга янада қут-барака, ободлик, фаровонлик, нур инади. Бир-биримизни қулоқ билан эмас, кўнгил билан эшитсак, қайсидир даражада нуқсонларимиздан халос бўламиз, соф кўнгилли инсонлар қаторидан жой оламиз, ҳаётимиз кўнгилдагидек кечади. Дарҳақиқат, ҳазрат Алишер Навоий асарлари мутолааси кўнгилни ўстиради, поклайди ва чароғон қилади.

Равшанбек МАҲМУДОВ,
фалсафа фанлари номзоди.

Устозлик рутбаси

Навоий эпик ва лирик, илмий ва тарихий асарлар ижодкори бўлибгина қолмай, буюк тазкиранавис ҳамдир. Хусусан, ҳазратнинг «Мажолис ун-нафоис» асари бизга номаълум кўплаб шоирлар ижоди ҳақида қимматли маълумотлар беради. Бундан ташқари, унда буюк мутафаккирнинг моддий ва маънавий ёрдами билан вояга етган, унинг ижод мактабидан сабоқ олган шоиру фозилларга баҳо берилганини ҳам кўрамыз.

Алишер Навоий, аввало, ҳар бир ижодкорнинг истеъдодига, инсоний хислатларига, ахлоқига, иқтидорига, фикрлаш қобилиятига диққат қилади ва қайси фанлар билан шуғулланганини ҳам кўрсатиб ўтади. Ўша пайтда Навоий назарига тушиш, эътиборини жалб қилиш, шогирди бўлиш ҳам, турган гапки, осон бўлмаган. Алишер Навоий шогирдларига нисбатан қаттиққўл устоз эди.

Навоий «Мажолис ун-нафоис» асарининг тўртинчи мажлисида Воиз Кошифий ҳақида шундай ёзади: «Мавлоно Хусайн Воиз Кошифий таҳаллус қилур, Сабзаворликдир. Йигирма йилга яқин борким, шаҳрдадур ва Мавлоно Zufунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай. Хусусан ваъз, иншо ва нужумки, анинг ҳаққидур ва ҳар қайсида мутааййин ва машхур ишлари бор...» Хўш, Кошифий ким?

Хондамир «Хулосат ул-ахбор» асарида бу икки мутафаккир ўртасида яқин дўстлик, ҳамкорлик муносабати бўлганлиги тўғрисида гапиради ҳамда Воиз Кошифийга шундай деб баҳо беради:

«Маъқул ва маҳсус илмларнинг барчасидан тўла нафланган ва баҳраманддир. Ҳозирги вақтда Шарқда — Хуросон диёрида ул жанобга тенг келадиган киши топилмайди... Ул жаноб нужум илмида ҳам зўр маҳоратга

эга эди, чунончи, унинг таъбирлари қазо ўқи сингари бехато бўларди. Унинг балоғатоғглик ҳамда фасоҳатсифатлик китоблари кўп ва беҳисоб бўлиб, уларнинг кўпи олимақом амир Алишернинг атоқли номи билан зийнатланган. Амир Алишернинг иноят ва илтифоти ул жанобнинг ҳол саҳифасига ҳамма вақт тушиб туради...»

Кўриниб турибдики, Алишер Навоий Воиз Кошифийдан моддий ва маънавий ёрдамини аямаган, ҳар вақт уни қўллаб турган.

Умуман, Кошифийнинг «Ахлоқи Муҳсиний» ҳамда Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қлуб» асарларидаги бу сингари халқ мақолига айланиб кетган ҳикматларини кўплаб келтириш мумкин. Кошифий софдиллик, ростгўйлик, сахийлик, қатъиятлилик каби фазилатлар инсонларда бўлиши шарт, деб билади. Аммо хасислик, тамагирлик, очкўзлик, дилозорлик, пасткашлик, тухматчи, хоин, сотқин, ёлғончи, лақма кишиларни ахлоқсиз кишилар, деб ҳисоблайди.

Бундан ташқари, Воиз Кошифий инсондаги, айниқса, ростгўйлик ва меҳнатсеварлик хислатларига кенг тўхталади. Мутафаккирнинг таъкидлашича, киши хулқини улуғловчи жиҳатлардан бири, бу — ростгўйлик бўлса, яна бири одамийликдир. Шунингдек, унинг дўстлик ҳақидаги мулоҳазаси ҳам жуда ибратлидир: «Дўстлари бирор нарсага муҳтож бўлиб қолсалар, уларга ёрдам қўлини узатиши, ҳеч нарсасини дўстларидан аямаслиги керак». Унинг бунга ўхшаш кўплаб фикрлари ҳар бир давр учун ҳам зарурий ҳолдир. Чунки инсон энг буюк мавжудотдир. Уни эъзозлаш, бир-бири билан ҳамкорлик қилиш, бошқача айтганда, ҳамжиҳатлик туйғуси айни кунларда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Воиз Кошифийнинг инсоний бурч — ота-она қадр-қиммати ҳақидаги фикрлари ҳам салмоқлидир. Кошифий асарларининг халқ оммасига кенг тарқалишида, бир неча фанлар бўйича дарсликлар яратишида Алишер Навоийнинг катта таъсири бўлгани эса, шубҳасиз.

Исҳоқ НОСИРОВ,
филология фанлари номзоди.

Маъно ва ҳайрат

Алишер Навоий асарлари мундарижасига сингдирилган умумбашарий ахлоқий, маънавий, инсонпарварлик каби гоёлар Ҳазрати инсонни шарафлаш, ардоқлаш, камолга етказиш асосига қурилган. Шоир шеърияти руҳи фалсафий жиҳатдан ўта нозик ва мураккаб. Уни таъриф, таҳлил, тавсиф, тафсир этиш, шарҳлаш тадқиқотчилардан балоғат, фасоҳат, шеърият, калом илми, шунингдек, форс, араб тилларидан хабардор бўлишни, сўзнинг зоҳирӣ, ботинӣ, мажозӣ, киноявий, кўчма, матн ости маъно хусусиятларини билиш салоҳиятини тақозо этади.

Шеърият — муаттар ифори ҳис этиш, ундан завқланиш, завқ шавқ ўтида парвонадек куйиш, шамдек эриш, илоҳӣ гўзалликнинг зухурланишини басират кўзи билан эмас, қалб кўзи билан идрок қилишдир.

Мир Алишер Навоийнинг ҳар бир асари ул зотнинг тафаккур ҳазинаси нақадар улкан ва сермаъно эканлиги, ижодӣ серқирралигини кўз-кўз этиб туради. Масалан, ул зотнинг «Ҳайрат ул-аброр» достони — ҳайрат ичра йўғрилган уммон, унинг ҳар бир байти — бир асар. Достоннинг ҳукми — бепоён, жавоҳирлар маскани. Жумладан, достоннинг XIV бобида: «Сўз таърифидаким, башар вужуди сипеҳрининг кавкаби жаҳонтоби ва инсон зоти маъданининг жавҳари сероби дурур...» (Сўз таърифидаким, одамизод жисми фалакнинг юлдузи нурафшони ва инсон зоти кони, маҳзанининг яшноқ гавҳаридир...) — деб, боб дебочасида назм силкига тортилган мавзунинг мақсад ва матлабига эътибор қаратилган. Мазкур бобда сўз қиймати, даражаси тенгсиз, Яратувчи томонидан бани одам фарзандига берилган

илоҳий неъматлар ичида энг ноёби ва шарафлиси, деб таърифланади. Дарҳақиқат, сўз — лисони ғайб. Шунинг учун Алишер Навоий барча назмий, насрий асарларида сўз таърифи ва унинг илоҳий мўъжиза эканлигини бот-бот қаламга олган. Хусусан, шоир сўзнинг шарафини қуйидаги байтларида моҳирона улуғлаган:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул.
Боғчаи даҳрки юз тоза гул —
Топти қайенким назар этти кўнгул.
Катми адам гулшани ичра нухуфт,
Ғунчалар эрди бориси ношукуфт.
Чун бу насм эсти азал тоғидин,
Мунча гул очилди жаҳон боғидин.
Қайси насим улки гулфишон,
Барги гулу настаран андин нишон.
Бу икки яфроғни қачон зуфунун,
Бир-бирига қўйса, бўлур «кофу нун».
Даҳр муқайяд била озодаси,
Барча эрур «коф» ила «нун» зодаси.*

Ушбу шеърий парчани шартли тарзда қуйидагича талқин қилиш мумкин. Сўз гавҳарига шараф бўлсинким, унинг таърифида садаф, гавҳар ҳам камлик қилади. Чунки сўз — тўрт садаф (унсур): тупроқ, сув, ўт (олов), ҳавонинг зарқутиси, сандиғи; етти фалак юлдузи: Қуёш, Ой, Аторуд, Зухра, Миррих, Мушгарий, Зухал сайёраларининг буржи (яъни, юлдузлар қанча улкан ва ёрқин бўлмасин, улар фақат сўз билан номланади, таърифланади). Боғчаи даҳр — жаҳон боғининг юз тоза гули бор, унга қачон назар солсанг, кўнглинг шунча завққа тўлади. Лекин у (сўз) мавжудлигида бу тоза гуллар (борлик) катми адам

— йўқлик оламида эди. Шунда азал тоғи (Одам а. с. ва Момо Ҳаво учрашган тоққа ишора) дан ажиб бир насим — шамол эсдики, жаҳон боғида шунчалик кўп гул очилди ва олам гулистонга айланди, безалди. Бу қандай насимки, унинг қудрати бунчалик улуғ бўлмаса (бу ўринда гул сўзининг бош ҳарфи «коф», настаран сўзининг бош ҳарфи «нун»га ишора қилинган). Ҳунар — илм соҳиби, яъни Аллоҳ «коф» ва «нун» (арабча «Кун!») — «Бўл!» дейиши билан борлиқ вужудга келди.

Навоий шеърояти поэтик қурилиши жиҳатидан бутун бир қолипга бўйсундирилган сўзлар силсиласидан ташкил топган ва бадиий стилистик жиҳатдан нутқий мутаносиблиги, оҳангдорлиги, жозибадорлиги, нозиклиги, фикрий уйғунлиги, маъновий бутунлиги, шунингдек, сир-жумбоқлиги билан ўқувчини ғайб оламига бошлайди. Бу кашфу каромат, ҳайрат шоир маънавий оламининг нечоғли юксак эканлигидан далолат беради.

Субҳи азал қилди чу деҳқони сунъ,

Одами хокийни гулистони сунъ.

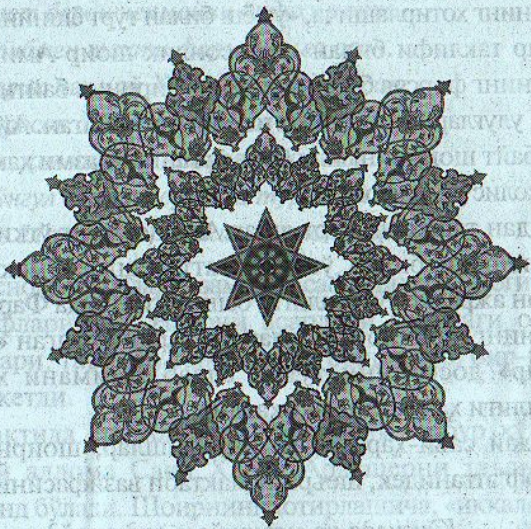
(«Ҳайрат ул-аброр», XVII боб)

Байтда қўлланган сўзларнинг поэтик маъно хусусияти бир-бирига мукаммал узвий боғланган, яхлит умумий маъно қобиғига эга. Субҳ сўзи тонг; ҳар бир воқеликнинг бошланиши, ибтидосини билдирса, субҳи азал изофали бирикма сифатида азалий тонг, азал тонги, азалий ибтидо каби маъноларни англатади. Деҳқон — экин экиб ўстирувчи, парвариш этувчи, ижодкор; кўчма маънода Яратувчига ишора. Сунъ — ижод қилиш, яратиш, яратқи. Одами хокий — тупроқдан пайдо бўлган, яратилган; инсоннинг яратилиш мабдаъи (манбаи) га ишора. гулистони сунъ — инсон яшайдиган манзил, жой, макон, Ер сайёрасига ишора.

Демак, юқоридаги байтдан Яратувчи азал тонгидан, азал субҳидан ўз нафаси орқали одами хокий — Ер

мулкини яратди ҳамда одамга руҳ ато қилиб, Ерни инсон билан гулистонга айлантирди, деган маъно англашилади.

Ҳар бир ўқувчи шоир маънавий дунёсини тафаккури доираси ва тушуниш даражасига мувофиқ ўзига берилган қувваи ҳофиза миқдорича тушунади, ҳис этади ҳамда таҳлил қилади. Шу боис Алишер Навоий шеъриятининг дақиқ нуқталари асрлар оша қалбимизни завққа, руҳимизни шуурга, тафаккуримизни нурга тўлдириб, илоҳий ҳайратга чорлаб келмоқда.

Юсуф ЭШОНҚУЛОВ,
филология фанлари номзоди.

Фозиллар мададкори

Навоийнинг ибратомуз ҳаёти ва фаолияти ҳар қандай инсонни ҳайратга солувчи, лолу ҳайрон қолдирувчи воқеаларга, таҳсин, таъриф-тавсиф ва эътирофларга бойлиги билан алоҳида эътиборга лойиқдир. Бундай тарихий далил ва маълумотлар, аввало, буюк мутафаккирнинг ўз асарларида, шунингдек, бир талай ишончли манбаларда келтириб ўтилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир. Шоирнинг хотирлашича, «уч ёш билан тўрт ёшнинг орасида азизлар таклифи билан» хуросонлик шоир Амир Қосим Анварнинг форсча бир ғазалининг биринчи байтини ёддан айтиб, улуғларнинг «ҳайрат изҳори»га эришган. Айни чоғда ушбу байт шоирнинг илк бора ўрганган назми ҳам бўлган. («Мажолис ун-нафоис»)

Бундан ташқари, тўрт яшар Алишернинг ўткир зеҳни, фаҳм-идроки билан ўзидан катта ёшдаги мактабдошларидан ажралиб турганлиги, беш-олти ёшида Фаридиддин Атторнинг ғаройиб ҳикоялардан таркиб топган «Мантиқ ут-тайр» достонини тўлиқ ёдлаб, ҳаммани ҳайратга солганлиги ҳам айни ҳақиқатдир.

Бундай саъй-ҳаракат ва интилишлар, шоирнинг ўзи эътироф этганидек, шеърият мактаби вазифасини ўтайди:

Кўнгилда не маъни ўлса эрди пайдо,

Тил айлар эрди назм либосига адо.

Шоир бир шеърида Низомий, Деҳлавий, Аттор каби улуғ салафлар ўз ашъорлари орқали мурғак қалбига «буюк муддао» — туркий тилда йирик асарлар бунёд этиш ишқини жойлаганликларини баён этади:

Кичик эрканимда бўлиб қошима,

Буюк муддао солдингиз бошима.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини мукаммал ўрганган ўқувчи шунга тўла амин бўладики, шоир умр бўйи ана шу буюк мақсад йўлида тинмай, оғишмай фаол ҳаракат қилди; зўр иштиёқ, машаққат, матонат ва фидойилик билан ижод этиб, ноёб маънавий жасорат намунасини кўрсатди. Охир-оқибат, кейинчалик шоирнинг ўзи зўр ифтихор билан ифодалеганидек, то шу дамгача ҳеч кимга муяссар бўлмаган улкан ижодий ютуқларга эришди:

*Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.
Тўрт девон бирла назми панж ганж,
Даст берди чекмайин андуҳу ранж.
Олибмен тахти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз
Ки, қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга туркжон ҳам,
Не ёлғиз турк, балким туркмон ҳам...*

Шу аснода устозлари, замонду сафдошлари, шогирдлари ва ҳалафларининг Навоий асарлари ҳақидаги олқишу таҳсинлари, таърифу тавсифлари бошланиб, бир-бирига уланиб кетди.

Ўз вақтида ёш Алишер Абулқосим Бобур кўмагида қомусий аллома Саид Ҳасан Ардашерни таълимидан баҳраманд бўлади. Шоирнинг хотирлашича, «иккаласи тил била» (форсий ва туркийда) гоҳи назм айтувчи устоди умрининг охиригача шоирга ҳар тарафлама ғамхўрлик қилиш баробарида ижодини ҳам ардоқлаб, рағбатлантириб туради.

Навоий ижодининг илк мухлислари, тарғиботчи ва тадқиқотчилари қаторида, шубҳасиз, шоирнинг мактабдош мусоҳиби, дўсти ва ҳамкори нозиктаъб шоир Ҳусайн Бойқаро алоҳида ўрин тутади. Шоирнинг айтишича,

У Навоийнинг ўспиринлик чоғида ёзган шеърларини мароқ билан ўқиб, улардаги нафислик ва маҳоратни юқори баҳолаган. 1485 йилда ёзган «Рисола» номли насрий асарининг салмоқли қисмини қадрдон дўстининг ноёб ижодий даҳоси тавсифига бағишланган. Унинг назм йўлининг барча соҳасида мислсиз маҳорат кўрсатиб, баракали ижод қилганини мамнуният билан қайд этган.

Навоийнинг фавқулодда ноёб истеъдод соҳиби эканлигини машҳур жаҳон шоирлари билан таққослаб далиллайди. Шунга кўра, Фирдавсий «Шоҳнома»сини 30 йилда, Низомий ҳам озар «Хамса»сини 30 йилда, Хусрав Деҳлавий ўз «Хамса»сини 6-7 йилда ёзиб тугатган бўлса, фасоҳат мулкининг ҳақиқий шеъри ва паҳлавони Навоий ноёб «Хамса»сини икки йилга қолмай бунёд этган. Хусайн Бойқаронинг гувоҳлик беришича, Навоийнинг бевосита ушбу шоҳона асарни яратишга сарфлаган вақти аслида олти ойга ҳам бормади.

Бойқаро Навоийни она тилининг мартабасини юксалтириш йўлидаги кўп йиллик машаққатли, буюк хизматлари эвазига шеърият устунларининг қаҳрамони, назм мамлакатини заюбт этган соҳибқирон атаб, қуйидаги тўртлигини илова қилади:

Эрур сўз мулкининг кишварситони,

Қайу кишварситон Хусравнишони.

Дема Хусравнишонким, қаҳрамони,

Эрур гар чин десанг соҳибқирони.

Айтиш жоизки, Навоийни ва унинг асарларини ардоқлаган кўплаб замондошлари уни беназир улуғ инсон, донишманд давлат арбоби, заковатли шоир ва олим, чинакам авлиё сифатида тасаввур қилганлар. Шу боис аллома Фасиҳиддин Муҳаммад Низомий шоирнинг вафотига бағишлаган марсиясида уни «авлиёлар йўлбошчиси» (қутби актоб) дея улуғлайди.

Хондамир, Восифий каби шогирдлари, Мирзо Бобур, Ҳайдар Мирзо сингари халафлари ўз хотираларида Навоийнинг улуг инсоний фазилатлари, ноёб истеъдоди, заковати ҳамда илм-хунар ва маданият аҳлининг беназир ҳомийси экани ҳақида бир-бирини тўлдирувчи таърифу тасвифлар ва гаройиб маълумотлар келтирадилар. Хусусан, Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ», «Ҳабиб ус-сияр», «Хулосат ул-ахбор» каби асарларида Навоийнинг қарийб 30 йил давомида беҳисоб бунёдкорлик, ободончилик, илмий ва маданий-маърифий ишларга фидойилик билан раҳнамолик ҳамда ҳомийлик қилганлиги батафсил ёритилган.

Хуллас, бутун умрини, ижодини умумбашарий гоёлар тарғиботига, дунёни янада гўзал ва обод қилишга қодир комил инсонлар тарбиясига бахшида этган бобокалонимизнинг маънавий жасорати абадий ибрат бўлиб қолғусидир.

Акрамжон ДЕҲҚОНОВ,
филология фанлари номзоди.

«Садди Искандарий» ибрати

Инсоният бадий тафаккурининг ноёб обидаларидан бўлган Алишер Навоийнинг «Хамса» асари беш дostonдан иборат бўлиб, «Садди Искандарий» мазкур обиданинг бешинчи — охирги дostonидир. Искандар Зулқарнайнинг зафарли юришлари, бутун дунёни ўзига бўйсундириб ер юзида адолатни жорий қилганини тараннум этувчи ушбу дostonнинг айрим боблари Искандарнинг Арастуға саволи ва унинг ҳикматли жавобларидан иборат бўлса, айрим боблари бу афсонавий ҳукмдорнинг бошқа подшолар билан қилган жангу жадаллари тасвирига бағишланган. Дostonдаги энг таъсирли лавҳалардан бири Искандарнинг Эрон шоҳи Доро билан қилган жангини ёритувчи йигирма еттинчи бобидир.

Икки буюк ҳукмдорнинг элчилар мақомидаги учрашув — музокараларидан наф чиқмагач, иш охирги чора — қурол ва лашкарни жанг майдонига солишга етиб келади. Доро ўзига тобе мамлакатлардан ҳадду ҳисобсиз аскар йиғади. Доронинг ўз салтанати ҳудудларидаги лашкарни жам қилиши учун икки йил вақт кетганининг ўзидан бу буюк муҳорабанинг кўламини тасаввур қилиш мумкин.

Искандар ҳам Доронинг қилаётган ҳар бир ҳаракатидан айғоқчилари орқали хабар топиб туради, лекин у охирги дақиқаларгача сулҳ-музокара билан мақсадга эришишга ҳаракат қилади:

... Ва лекин шиори мадоро бўлуб,
Тахуттук йўқ андоқки Доро бўлуб.
Чу Доро ҳадиси анга бўлди туз,
Ки олам сипоҳин йиғиб қўйди юз...

Доронинг жанг қилишга узил-кесил қарор қилганини билиб, Искандар ҳам лашкар йиғишга фармон беради.

Икки лашкар бир-бирига яқинлашиб, тўхтади. Уларни

ўртада фақат битта тоғ ажратиб туради. Тоғнинг икки ёни бепоён дашт бўлиб, икки лашкар икки томондаги даштга жойлашади.

Искандар ўз қўшинидаги лашкарбоши ва паҳлавонлардан бир нечасини танлаб олиб, улар билан бирга икки лашкарни ажратиб турган тоғ тепасига чиқади. Тоғ устида туриб Доро қўшинининг ўз қўшинидан анча кўп эканини кўриб, кўнглига хавотир тушади. Озгина лашкар билан кўп лашкарга қарши жанг қилиш ақлга мувофиқ иш эмаслигини мулоҳаза қилиб, орқага қайтишнинг ҳам иложсиз эканини ўйлаб изтиробга тушади.

Искандар мана шундай ташвишли ўй билан тоғ устида ўйланиб турган пайтда унинг яқинидаги бир тош устига бири бақувват ва йирик, иккинчиси эса кичик ва заифроқ кабутар кўниб, бир-бири билан уруша бошлайди.

Искандар бу икки қўшнинг урушини томоша қилиб, уларни ўзи билан Дорога қиёслаб, Дорони йирик қуш, ўзини эса кичкина-заиф қушга нисбат бериб ўйланиб туриб қолади.

Шу пайт баногоҳ осмондан бир бургут ерга шўнғиб, урушаётган кабутарлардан йирикроғини чангалига олиб, ҳавога кўтарилади. Заиф кабутар эса голиб сифатида тош устида бир ўзи қолади.

Искандар бу ишдан яхши фол олиб, кўнгли кўтарилади ва Доронинг маҳв этилишини, лекин бу иш ўзи тарафидан амалга ошмаслигини, балки бошқа бировнинг қўли билан амалга ошажагини қалбидаги валоят нури билан сезади. Гайб пардаси остида ўзи учун хайрли бир воқеа ётганини англайди.

Жанг бўладиган куни кечаси Доронинг энг яқин одамларидан икkitаси ўз подшосига хиёнат қилиб, Искандарга ўз хизматларини таклиб этиб, хат ёзиб яширинча бир элчи жўнатишади. Хатда эртаси жанг бошланиши билан икковлари ўз ҳукмдорлари Дорога ҳужум қилиб, уни ўлдиришларини айтган эдилар.

Искандар бу номани ўқиб, ўйланиб қолади. Вазиятни

мулоҳаза қилиб кўриб, бу мактубга ҳеч қандай жавоб ёзмасликни маъкул кўради:

Дедиким: «Мунга ҳеч янглиғ жавоб»

Демакда эмас эмди ройи савоб...

Улуғлар айтганидек: «Баъзан ҳаракатсизлик энг яхши ҳаракат бўлади».

Эртаси тонгда жанг бошланади. Файб пардаси кўтарилиб, бўладиган ишлар юз беради. Искандарга мактуб ёзган икки хиёнаткор Дорога икки ёндан ҳужум қилиб, уни қаттиқ жароҳатлайдилар. Шоҳга суиқасд қилинган, унинг қўшини пароканда бўлиб енгилади. Воқеадан хабардор бўлган Искандар қонга беланиб ётган буюк қисматдошининг ёнига келиб, унинг бошини қўйнига олиб, кўнгли юмшаб аччиқ-аччиқ кўзёш тўкади.

Ярадор Доро кўзини очиб ўз тепасида буюк ёш жаҳонгир турганини фаҳмлайди. Доро ундан агар ўлдирмоқчи бўлса, икки-уч калима сўз айтишга ижозат сўрайди. Искандар унинг аҳволини кўриб, юз берган фитнага ўзининг алоқадор эмаслигини зор-зор йиғлаб айтади:

Манга етти бир нома ҳам бир замон,

Ўқуб ташладим бўйла қилмай гумон.

Кетурганга гарчи сазо бермадим,

Ва лекин бу ишга ризо бермадим...

Шундан сўнг Доро ундан уч нарсани ўтинади:

1. Ўзига қасд қилган икки хиёнаткорни ўлдиришни. «Бу ишдан менга ҳеч қандай фойда бўлмаса ҳам, — дейди Доро — сен учун фойдаси бор. Токи сенинг қўл остингда ўз подшосига хиёнат қилган одам хизмат қилмасин. Бир подшога хиёнат қилган одам иккинчи подшога ҳам хиёнат қилиш эҳтимоли бор».

2. Ўзининг қавму қариндошларини қатл этмасликни сўрайди. «Чунки уларнинг ичида, — дейди у — сенга қарши чиқишга журъат ва жасорати бор бирор киши йўқ. Мен ўз қавмимнинг вакиллари бошқалардан кўра яхшироқ

биламан. Агар афв ва карам қилсанг улар сенинг содик хизматкоринг бўладилар».

3. Доронинг учинчи васияти у Искандардан ўз қизи Равшанака уйланишни сўрайди. Токи ўз насли Искандар насли билан қўшилиб янада шараф ва иззат топсин.

Искандар унинг бу уч васиятини қабул қилганини эшитиб Доро дунёдан кўз юмади.

Искандар Доронинг бутун қўшини ичра жар солдириб, икки хиёнаткордан бошқа барчанинг, шоҳнинг қавм-қариндошининг ҳам қонидан кечганлигини эълон қилади.

Бу буюк воқеадаги бир нуқта алоҳида эътиборга лойиқ. Ўз ҳукмдорига хиёнат қилган кишининг ҳеч қачон рўшнолик кўрмаслигини Навоий алоҳида таъкидлаган. Зеро, дунёнинг тинчлиги ва барқарорлиги раиятнинг, сипоҳнинг садоқати ва вафосига, ҳукмдорнинг адолати ва оқилона сиёсатига чамбарчас боғлиқдир.

Жаҳон ичра

Алишер Навоийнинг асарлари жаҳон миқёсида кенг тарқалган. Унинг асарлари ўнлаб хорижий тилларда, жумладан, форс, итальян, немис, француз, голланд, венгер, чех, румин, поляк, ҳинд, турк, инглиз, рус, грузин, озарбайжон, туркман, қozoқ, тожик, татар, уйғур, украин, латиш, арман, эстон, қирғиз ва бошқа тилларга таржима қилиниб қайта-қайта нашр этилиб келинмоқда.

Алишер Навоий вафот этгандан кейин ўтган давр мобайнида унинг асарлари форсий ва туркий халқлар орасида кенг ёйилди. Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Собир каби озарбайжон ёзувчилари, Озодий, Махтумқули ва Зелили каби туркман шоирлари, қozoқ ёзувчиси Абай Қўнонбоев, қорақалпоқ соҳибқаламлари Бердақ, Ажиниёз, татар шоирлари Абдулла Тўқай, Қаям Носирий ва бошқалар Алишер Навоийга юксак баҳо бериб, асарларидан таълим олдилар, айрим асарларига назира битдилар.

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди

Ҳайратлар олами

Навоий инсон умрининг мазмуни ҳақида кенг ва теран мулоҳаза юритган. Барча даврлар ҳамда замонлар учун етук донишманд ҳисобланган ул зотнинг бу борадаги фикр-мушоҳадалари ўзининг фавқулодда теранлиги, фалсафий салмоғи ва бадиий мукамаллиги билан алоҳида ажралиб туради.

Чунончи, шоир шундай байтни битган:

*Бу корғаҳда хато келмади чу бир сари мўй,
Хато менинг назаримдандур, хато кўрсам.*

Мазмуни: «Бу дунёда битта қил ҳам бесабаб пайдо бўлмаган. Агар мен бирор нарсада хато кўрсам, у, аслида, ўша нарсанинг чиндан ҳам хато яратилганлиги туфайли эмас, балки менинг нуқтаи назаримнинг қусурли эканлигидандир».

Байтда иккита изоҳталаб сўз мавжуд: биринчиси — корғаҳ. Бу сўзнинг луғавий маъноси — ишхона, корхона, дўкон, иш жойи. Бирор иш амалга ошириладиган жой ёки нарса. Масалан, тўқувчилик дастгоҳи. Мажозий маънода эса, бирор бир манзил, қароргоҳ, жумладан, дунё, олам маъносида ҳам қўлланилади. Мирзо Бедил бу дунёни «корғаҳи қумоши шаббоф» — «тунда нафис матолар тўқийдиган корхона», мажозий маънода, «зулмат, яъни ғафлатнинг нафис матосини тўқийдиган корхона» деб атайди. Яъни ранг-баранглиги билан одамларнинг кўзини ўйнатиб, уларни ғафлат тўрига ўрайдиган ва мақсаддан чалғитадиган жой. Навоий ҳам бу сўзни айнан дунё маъносида қўп қўллайди. Хусусан, «Наводир уш-шабоб» девонидан ўрин олган ғазалларидан бирида ёзади:

*Бода тутким, бу улуг коргаҳ аҳволиндин
Ҳеч фаҳм ўлмади ҳар неча ҳаёлот айлаб.*

Мазмуни: «Май тутки, бу дунё сиру синоати ҳақида ҳар қанча ўйлаб, мушоҳада юритиб, тасаввуру тахайюлга берилсам-да, ҳеч нарса маълум бўлмади».

Энди юқорида келтирилган байтга қайтсак, иккинчи изоҳталаб сўз — сари мўй. У бошдаги сочининг бир тукича, сочининг бир учича, қилча, яъни заррача, озгина, арзимас даражада маъноларини билдиради. Демак, шоир бирор нарса, ҳатто у қилча бўлса ҳам, муайян мақсадсиз яратилмаган, бирор вазифадан холи эмас, ўзининг муқим ўрнига эга, илоҳий ҳикмат ва хизматга молик, деган фикрни илгари сураяпти.

Навоийнинг баъзи фикру ташбеҳлари ғазалдан-ғазалга кўчиб юради. Лекин шоир уларни шунчаки такрорлаб қўя қолмайди, балки муайян фикрни давом эттиради, унинг янги маъносини очади, шарҳини келтиради. Бинобарин, шоирнинг у ёки бу байтини шарҳлаш учун узоққа бориб ўтирмай, «Хазойин ул-маоний», «Хамса» дostonлари ёки бошқа асарларидаги муштарак байтлар асосида турли маъно қирраларини очиш мумкин. Коргаҳ — дунё моҳияти борасидаги байтлари хусусида ҳам шундай дейиш ўринлидир. Жумладан, «Садди Искандарий» дostonида Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби мисолида Навоий бу масалага ҳам ойдинлик киритади:

Неким офаринишқа пайвастадур,

Бори бир-бирисига вобастадур.

Бир иш деса бўлмас «сазovor эмас» —

Ки, бир ришта тоб анда бекор эмас.

Бу худ собит ўлдики, йўқ ҳеч зот

Ва ё ҳеч афол ёхуд сифот —

Ки, зимнида хосияте бўлмағай,

Вужудида кайфияте бўлмағай.

Мазмуни: «Борлиқдаги барча нарсалар бир-бирига боғлиқдир — бирор нарсани мувофиқ эмас, деб бўлмайди,

чунки ҳатто қил ҳам унда бекор яратилмаган: зот, феъллар ва сифатлар шундай муқаррар бўлганки, улардан ҳар бирининг асосида бир хислат, вужудида бир хусусият мавжуд».

Ҳақиқатан ҳам, шоирнинг айна шу мазмундаги барча байтлари ўзаро қиёсланса, бу борадаги фикрлар моҳияти ойдинлашади — бир байти иккинчисининг, иккинчиси учинчисининг маъносини очишга ўзига хос калит бўлиб хизмат қилади. Бундан англашиладики, Навоий теран фикрларини бадиий юксак мисраларда мураккаб бир услубда ифодалабгина қолмай, бу тилсимни очиш учун бир неча «очқич»лар ҳам қолдирган. Уни топиш забардаст сўз санъаткори тадқиқотчисининг истеъдод кучи, билим даражаси, идрок қуввати, тахайюл қудрати, таҳлил маҳоратига боғлиқ.

«Бу дунё бус-бутун ҳикмат-ку, ҳикмат!» деган эди буюк Абулқосим Фирдавсий муаззам «Шоҳнома» асарида. Навоий эса бу ҳикмат сирларини излагани, унинг моҳиятига етишга интилгани сари ҳайрат асирига айланаверади, ҳайрат ўтида қуяверади:

*Сипеҳр гунбади ичра нетиб қадаҳ ичмай —
Ки, бўлди мужиби ҳайрат бу корхона манга.*

Мазмуни: «Бу кўк гунбази ичра нега май ичмайки, бу корхона, яъни олам менинг ҳайратланишимнинг сабаби бўлиб турибди».

Ўз даврининг фозил кишиси сифатида Навоийнинг олам моҳиятини англаш, инсон қалби сир-синаотларини билишга, ҳаёт маъноси, инсон умрининг мазмунини тушунишга интилгани, табиий. Лекин у ўзининг бу борадаги билим ва хулосаларидан қониқмаган, имкон қадар кўпроқ нарсани билишга уринган — унинг коргаҳ, корхона тушунчалари билан боғлиқ байту мисралари билишга чанқоқ кўнгилнинг ҳайрату ҳаяжонлари, эътирофи ва иқроридир.

«... Гулларга қўл узатсам...»

Зайниддин Маҳмуд Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») китобида қуйидаги ҳикояни келтириши қизиқарлидир: «Беҳзод бир куни Алишер мажлисига бир суратни келтирди: суратда — гулзор, хилма-хил дарахтлар; уларнинг шохларида сайраб турган ранго-ранг, гўзал қушлар; чор атрофда — шариллаб оқиб турган ариқлар, очилиб турган гуллар — дилдор бир манзара тасвирланган эди. Навоий ўзи эса бу суратда ҳассага суяниб турган ҳолда тасвирланган, унинг олдидаги табақлар олтин ва кумуш сочиқ билан тўла эди. Алишер бу суратни кўриб қувонди ва таҳсин ўқиди. Кейин у меҳмонларига мурожаат қилиб сўради: «Бу ажиб суратга баҳо ва мақтов борасида сизларнинг хаёлингизга нималар келаётир?» Алишернинг устоди ва Хуросоннинг энг машҳур кишиларидан бири Мавлоно Фасиҳиддин деди: «Бу очилган гулларни кўрганимда, қўлимни узатиб, улардан бирини узиб олиб, салламга таққим келди». Алишернинг доимий суҳбатдоши ва надиби Мавлоно Соҳиб Доро деди: «Менда ҳам шундай тилак туғилди, аммо мен, агар гулларга қўл узатсам, бу қушлар чўчиб, учиб кетмасмикинлар, деб кўрқиб турибман». Алишернинг доимий ҳазилкаши, Хуросон латифагўйларининг пешқадами Мавлоно Бурҳон айтди: «Мен ҳам суратга қараб, жим ва қимирламай туришим лозимлигини тушундим, чунки Амир Алишер

ҳазратлари ғазабга келиб, қовоқларини солиб олмасинлар». Хуросоннинг зарифларидан (қизиқ сўз усталаридан бири), Алишер томонидан «латифатарош» деб ном олган Мавлоно Муҳаммад Бадахший айтди: «О, Мавлоно Бурҳон, агар одобсизлик бўлмаса эди, мен Алишернинг қўлидаги ҳассани олар эдим-у, шу сўзларинг учун бошингга бир солар эдим». Алишер ҳазратлари дедилар: «Азиз суҳбатдошлар, яхши сўзлар айтдингиз ва сўз дурдоналарини сочдингиз. Миннатдорман. Агар Мавлоно Бурҳон шу дағаллик ва одобсизлигини қилмаса эди, мен шу табаклардаги олтин ва кумушларни сизларнинг бошларингизга сочмоқчи бўлиб туриб эдим». Мажлис аҳти завқланиб қулди. Шундан кейин Алишер Беҳзодга эгар-жабдуқлари билан бир от ҳада қилди, мажлис аҳлининг ҳар бирига эса қимматбаҳо тўнлар кийгизди».

**«Тузай назм мулкида
шоҳона базм»**

Шоирнинг мулк борасидаги фикр, ғоя, тимсоллари, кўрсатмалари асарларида, хусусан, «Хамса», «Муншаот», «Вақфия», «Маҳбуб ул-қулуб»да, ҳатто баъзи шеърларида ранг-баранг маъно ва шаклда ўз ифодасини топган.

Навоий «мулк» сўзида давлат, мамлакат маъносидан ташқари тақдир, жамият, раият, бойлик, адл, адоват, ҳақ-ҳуқуқ, ризқ, хазина, ободлик, таназзул каби умумхалқ аҳамиятига эга бўлган муҳим муаммоларни ўртага ташлайди. Маълумки, Навоий ўз мулкларига бўлган ҳуқуқларини ихтиёрий равишда ижтимоий манфаатни кўзлаб, ориқча молу мулкини эҳсон ҳамда хайрли, мақсадли ишларга сарфлаб келган. Давлатшоҳ Самарқандий ёзади: «Сўнгра ҳолис мулкини ва ҳалол бойлигини Худо йўлига сарфлаб, мамлакатда мадрасалар, масжидлар, работлар, хайрли жойлар ҳамда дорушшифо қуришга харжлади. Ўша жойларга белгиланган вақфлари муомалада юрган (пул ҳисобида) тахминан 500 туман кепакини (бир туман ўн мингта тенг) ташкил этади».

Навоийда «мулк» тушунчасини шарҳлаганда, шоирнинг нияти, мақсад-муддаосига таяниб, шартли равишда рамзий маънода ва сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий маънода ишлатган, дея оламиз. Улуғ шоир бу сўзни қандай маънода қўламасин, «ал-Мулк», «Малик ул-мулк», яъни Ҳақнинг сифати билан боғлаб беради. Навоий мулк сўзини мамлакат, давлат, салтанат, ҳокимият каби маъноларида «Хамса» таркибига кирувчи «Садди Искандарий»да «Тарихи мулуки аҷам»да кўп ишлатган.

Рамзий маънода «жон мулки», «кўнгул мулки», «бақо мулки», «йўқлик мулки», «кавн мулки», «назм мулки» шаклида учратиш мумкин.

*Суриб барқ сайрини жон мулкига,
Не жон мулкига, ломакон мулкига.*

Ёки

*Тузай назм мулкида шоҳона базм,
Ҳамул базм сари қилай ёна азм.*

Навоий қўллаган «Назм мулки» кейинчалик шоирнинг ўзига нисбатан «Шеърят мулкининг султони», «Ғазал мулкининг султони», «Сўз мулкининг султони» каби сифатлашларга негиз бўлди.

Навоий мулк сўзини сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий маънода қўлаганда, мулк ва салтанат, мулк ва мамлакат, мулк ва давлат, мулк ва ҳокимият, мулк ва раият, мулк ва фатҳ, мулк ва мол каби тенг маъноли тушунчалар сифатида ҳам изоҳлайди. Шу маънода, бугунги мулкдорларимиз ички бир одат ва маданиятни Навоийнинг ўзидан, шоир яратган мулкдор образларидан ибрат олишса арзийди. Навоий валиаҳд Бадиуззамон Мирзонинг мулк борасидаги баъзи бир ноҳолис ҳаракатидан норози бўлиб, мактубларидан бирида ёзади: «Бири улким, вилоят молин (мулк маъносида) машваратсиз олиб турурсиз ва бу маъҳуд эмас эрди. Ҳеч уч-тўрт кун эмаским, бир кишингиз келмас, агар имойи қилсангиз эрди, йўқ дейилмағуси эрди». Бу ёзма танбеҳи, билдиришномаси билан Навоий бошқа шахзодаларни ҳам молу мулкни тўплаш, сақлаш, олиш, тақсимлаш қоидаларига қадимдан мавжуд бўлган тартиб низомига қатъий риоя қилишга чақирган.

Навоий ўз асарларида ёритган мулк ҳақидаги ғоялари Соҳибқирон Амир Темурнинг давлат бошқарувидаги «Куч — адолатда», «Куч — тартибда» деган тамойилларига асосланади. Ва мулки мамлакатда, ҳазинада, элнинг турмуш тарзида ҳамиша ободлик, маъмурлик, сероблик бўлишига урғу беради. «Адл сўйи била мулк бўстониға нусрат бермоқ» деган ҳикматларида ҳам мулк эгаларининг

бу борадаги вазифаси, масъулияти, бурчи таъкидланади.

«... Юз ганж ила»

Шарқ мутафаккирлари ва алломаларининг асарларида ўқитувчи ҳамда мураббийлар маҳорати, устоз-шогирдлик шартларига кенг ўрин берилган. Жумладан, буюк қалб соҳиби Алишер Навоий ижодида ҳам муаллимлар, тарбиячилар иши, уларга муносабат масалалари алоҳида тилга олинган.

Шоирнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари 18-фаслида ўқитувчилик меҳнатининг машаққати хусусида шундай дейилади: «Унинг иши одам тугул, ҳатто девнинг ҳам қўлидан келмайди. Бир кучли киши бир ёш болани сақлашга ожизлик қилар эди, у эса бир тўда болага илм ва адаб ўргатади. Лекин шуниси ҳам борки, болалар орасида фаҳми идроки озлари бўлади. Муаллим бу каби ҳолларда юзлаб машаққат чекади. Шу жиҳатдан олганда, болаларда унинг ҳақи кўп, агар шогирд улғайгач, подшоҳлик мартабасига эришса ҳам унга (муаллим) га қуллуқ қилса арзийди».

Байт:

*Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.*

Кўриниб турибдики, бошдан-охир бетакрор сажъ санъати асосида ёзилган мазкур фасл ўқитувчи, мураббийларга бағишланган таъриф, таҳлил, хулоса ҳамда қиссадан ҳисса сифатида берилган бир байтдан иборат. Фасл бадий, маърифий, тарбиявий жиҳатдан мукамал ҳисобланиши билан бирга, реалистик тасвир асосига қурилган. Чунки ушбу фасл орқали биз қисман Навоийнинг таржимаи ҳолини, яъни илк сабоқ олган даври, ўша даврда ва ундан кейин ҳам устозлари меҳнатини, дарс жараёнларини кузатгани ҳамда устозлари,

дўстларига у ёки бу даражадаги муносабатларини ҳам билиб олишимиз мумкин.

Фасл хулосаси сифатида келтирган байтни улуг шоирнинг бутунгача жаҳон кезган, сайёр характердаги ҳамда замонамизда деярли барча зиёлилар ва ёш авлод ёддан биладиган ҳикмати, десак, тўғри бўлади. Байтда улуг шоир маҳорат билан қаламга олган асосий образлар, аксарият ўринларда сўроқ олмошида ифодаланган ким, яъни ўргатувчи устоз ва кишилиқ олмошида берилган сен, яъни ўрганувчи ўқувчилардир. Ранж — ганж каби қофияда, «ила» восита боғловчиси ёрдамида яратган радифида ҳам санъаткор шоирнинг бетакрор услуби, юксак маҳорати, сўзга бўлган меҳрини сезиш, кўриш мумкин.

Демак, Алишер Навоий ҳар бир ёшнинг ақлий камолотга етишида илму фаннинг аҳамиятини кўрсатиб ўтиш билан бирга, жамият тараққиётининг асоси саналган илм аҳли, илмни тарқатувчи ўқитувчи ва мураббийларни ҳурмат қилишга, уларнинг турмуш даражасини янада яхшилаш масалаларига ҳам эътибор қаратади.

Тоҳир ХҶЖАЕВ,
филология фанлари номзоди

«Жаҳон чорбоғики дилкашдурур...»

Инсон, унинг умри, йигитлик даври хусусида кўпдан кўп мулоҳазалар билдирилган. Ҳар бир даврда деярли кўпчилик бошқа фаслларга қараганда баҳорни хуш кўради. Бу фасл инсоннинг ёшлигига менгзалади. Навоий ҳам умрнинг ушбу айёмини умрнинг гўзаллик, хурсандчилик даври, дея таърифлайди. Масалан, «Ҳайрат ул-аброр» достонининг ўн еттинчи мақолати «Баҳор йигитлиги назоҳатидаким...» дея, «Садди Искандарий»нинг эллик еттинчи боби эса «Йигитлик баҳорининг хушлуғи...» деб бошланган.

Халқда, кўпинча ёши улуғлар орасида «ёшлигимни соғиндим», «қани энди ёш бўлиб қолсайдим» каби жумлаларни эшитамиз. Бу — кўпчиликнинг истаги, ушалмас орзуси. Достонда шунга монанд фикр учрайди. Шоир: «Соғиниб йигитликни жўше топай!», дейди. Навоий дунёни, тирикликни боғга ўхшатади. Бу чорбоғ йигитлик баҳори билан файзли эканлигини таъкидлайди:

*Жаҳон чорбоғики дилкашдурур,
Йигитлик баҳори била хушдурур.*

Навоий «Маҳбуб ул-қулуб»да ҳам ушбу мавзуга алоҳида тўхталади. Бошқа асарларида бўлгани каби бунда ҳам йигитлик, ёшликни гўзал, завқли пайт сифатида улуғлайди. Ёшликнинг қадрига етиш, унинг ҳар бир онини ғанимат билишни баён этади:

*Аҳбоб, йигитликни ғанимат тутунгиз,
Ўзни қарилик меҳнатидин қўрқутунгиз.*

Шоир меросида кўп учрайдиган панду насиҳатлар,

инсон, ҳаёт, тириклик, яшаш мазмуни борасидаги ўғитларни отанинг фарзандига, устознинг шогирдига, аканинг укасига, улуғ донишманднинг келажак авлодга етказаётган ҳаёт сабоғи, дейиш мумкин.

Навоий ота ғазабига учраган Тангри таоло ғазабига дучор бўлишини таъкидлайди. Айни пайтда машҳур адиб Аҳмад Югнакийнинг бир рубоийсини келтиради:

Атодин хато келса кўрма хато,

Савоб бил хато токи қилса хато.

Атонинг хатосини билгил савоб,

Сени юз балодин қутқарғай худо.

Бу баъзан учраб турадиган ота ва фарзанд низолари, арзимас нарсалар сабаб отасини беҳурмат қилаётган айрим ноқобилларга ўзига хос ибрат. Навоий қитъаларидан бирида кексаларнинг кўнгли нозик бўлишини, уларнинг қалбига озор етказиб, одобсизлик қилмасликни таъкидлайди:

Қарилар хотири нозукдур, эй тифл,

Шикастидин қилиб ваҳм, ўлма густох:

Унуттунгмуки, атфол ўйнағонда,

Синар оз майл кўргандин қуруқ шох.

Шоир айтмоқчи, кексаларнинг кўнглини олиш, уларга хизмат қилиш одоб белгиси. Ёши улуғларни хафа қилиб қўйишдан эҳтиёт бўлиш керак. Улуғ алломанинг бу мулоҳазалари бугуннинг энг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Зотан, кексалари эъзозланаётган юртда уларга янада юксак ҳурмат-эҳтиром кўрсатиш, кўнглига мамнунлик улашиш ҳар биримизнинг инсоний бурчимиздир.

«Ким олим эса...»

Ҳазрат Алишер Навоий ўз қаҳрамонлари тимсолида маънавий, ақлий, жисмоний ҳамда руҳий етукликка хос фазилатларни акс эттириб, уни бошқаларга ибрат мезони сифатида ифодалайди. Шоирнинг бу истақ-хоҳиши бугунги кунимизнинг устувор вазифаси — баркамол авлод тарбиясининг бош мақсадига айланган, десак янглишмаймиз. Президентимизнинг «Юксак маънавият — енгилмас куч» асарида таъкидланганидек: «Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд этсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз».

Чиндан ҳам Алишер Навоий миллатимизнинг ғурури, шану шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. У уммон каби чексиз шеъриятидан ташқари, «Хамса» каби йирик юксак бадиий, «Маҳбуб ул-қулуб» сингари тенгсиз ахлоқий асарларида, шунингдек, «Вақфия», «Мажолис ун-нафоис» каби битикларида тарбияга оид қарашларини ифода этади. Чунончи у «Маҳбуб ул-қулуб»да илм ўқиб, амал қилмаган кишини шудгор қилиб, деҳқончилик қилмаган ёки уруғ сочиб, ҳосил кўтармаган кишига ўхшатади:

*Илм ўқиб, қилмагон амал мақбул,
Дона сочиб, кўтармади маҳсул.*

Аллома ўзининг «Ҳайрат ул-аброр» достонида шахснинг касбий фаолиятидан келиб чиқадиган муносабат тарбиясига хос фаолликни миллий руҳда асослаб берган.

Ушбу дostonнинг муҳим бир хусусияти шундаки, асарда юксак инсонийлик муносабатлари ўзининг теранлиги, халқчиллиги, тилининг бойлиги ва раvонлиги билан ажралиб туради. Ундаги юксак ғоялар бола шахсини меҳнатга, ўз касб-корига, оиласига, ота-онасига, она юртига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотади. Асардаги пок ахлоқий муносабатлар эса комиллик сари интилишга асос бўла олади.

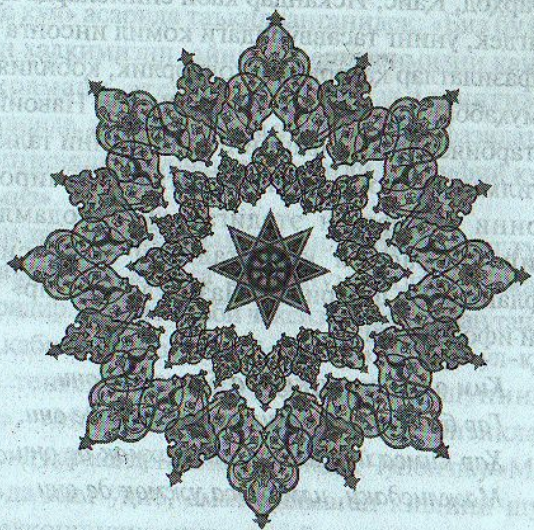
Шоирнинг таълим-тарбияга оид асарларида инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиб етишишида унинг жисмонан бақувват бўлишига ҳам урғу берилган. Чунончи, буни Фарҳод, Қайс, Искандар каби сиймоларда кўрамыз. Шунингдек, унинг тасаввуридаги комил инсонга хос энг юксак фазилатлар қаторида ижодкорлик, қобилият, илм-фанга муҳаббат муҳим ўрин тутати. Ҳазрат Навоий комил инсон тарбиясида илм-фаннинг аҳамиятини талқин этар экан, илмни қоронғуликни ёритадиган чироқ, ҳаёт йўлларини нурафшон этадиган қуёш, одамларнинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатадиган омил сифатида таърифлайди. Бу фикрини «Назм ул-жавоҳир» асарида шундай ифодалайди:

*Ким олим эса нуктада барҳақ де они,
Ғар базм тузар беҳишти мутлоқ де они.
Ҳар кимса йўқ илмга, анга ахмақ де они.
Мажлисдаки, илм бўлса ужмоқ де они.*

Яъни илмли, оқил одам ўз мақсадига эришиш учун ҳар қандай қийинчиликни енгиб ўтади, ким илмни ўзига таянч қилиб олса, у ҳеч қачон қоқилмайди, хор бўлмайди. Илмнинг вазифаси инсон бахт-саодатига хизмат қилишдир, деб таъкидлайди бобокалон шоир.

Улуғ Навоийнинг қарашлари, олға сурган фалсафий-ахлоқий фикрлари бир халқ, бир мамлакатга эмас, бутун башариятга тегишлидир. Худди шу маънода, ҳазрат Навоий

ижоди замонлар оша бадий тафаккур оламида давр билан
боғлиқ ҳолда янгича маъно, янгича оҳангда
жаранглайверади. Навоий асарлари бизни янги қарашлар,
комиллик ва умуминсонийликка даъват этаверади. Даврлар
ўтиши билан улуғ шоир асарларининг янги-янги маъно
ва мазмун қирралари кашф этилаверади. Бугунги таълим-
тарбия тизимининг бош мақсади баркамол инсонни
шакллантириш ва тарбиялашдан иборат экан, бунда
Навоий даҳоси йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилиши
муқаррардир.

Маърифат РАЖАБОВА,
филология фанлари номзоди

Илм ўзликни англамакдир

Алишер Навоийнинг «Назм ул-жавоҳир» асари рубоийлар мажмуидан иборат. Уларда инсоннинг ўзлигини англаб етиши йўлида илмнинг қудрати, жаҳолатнинг зарари, тилни тийиш, кибр ва ҳасаднинг илллати тўғрисидаги фикрлар муҳим ўрин тутади. Зеро, ўқувчи баркамол инсон тарбиясида зарур бўлган сифат ва хислатларни «Назм ул-жавоҳир» таркибидаги рубоийлардан англаб олиши ҳам уни илм-маърифат сари бошлайди. Шунга асосланган ҳолда эътиборни юксак инсоний фазилатларга бағишланган ҳикматлар орасида ажралиб турган — баркамол инсоннинг маънавий сифатларидан бири — илм-маърифатга, билим олишга даъват қилувчи ҳикматли сўз ва рубоийларга қаратмоқчимиз.

Қуръоннинг кўпгина оятларидаги сингари пайғамбаримиз ҳадисларида ҳам мўмин-мусулмонларни билимли, маърифатли, ўқимишли бўлишга даъват: илмнинг динни мустаҳкамлаш, эътиқодни тиклашдаги таъсири, инсон ҳаёти ва жамиятдаги ўрни, унинг фазилатлари ҳақида ажойиб фикрлар мавжуд. «Назм ул-жавоҳир» учун таянч манба бўлган ҳазрат Али қарашлари ҳам Қуръону Ҳадисга ҳамоҳангдир. Алишер Навоий ҳазрат Алининг илм ва илм олишга даъват қилувчи, илм ва урфон аҳлини улуғловчи ҳикматларини ижодий таржима қилиш орқали ўзининг ахлоқий-таълимий, илоҳий-урфоний қарашларини рубоийлар маъзига сингдира боради.

Чунки илм — миллатнинг фаровон яшаши, диннинг мустаҳкамланиши учун керак бўлган маънавий хазинадир. Бу хазинадан олинган, мўмин ва мўминаларнинг дину миллат, халқ, фан фойдасига ярайдиган маънавий

бойликни ўрганишга сарфланган вақти ҳар қандай тоатдан афзалдир. Боиси, ҳар қандай боши маърифатдир. Қолаверса, тоатдан ҳам, илму маърифатдан ҳам мақсад — инсон руҳий — маънавий камолоти саналади.

Маълумки, Навоий яшаган, зиддиятларга тўла даврдаги илм аҳлига бўлган муносабат шоирни қониқтирмас эди. Шу боисдан ҳам Навоий амалий фаолияти билан илм аҳлига доимо кўмак бериб келди. Рубоийда жамият аъзоларидан илм-ирфон аҳлига эътиборда бўлиш, уларга меҳрибончилик кўрсатиш кераклиги таъкидланиши ҳам бежиз эмас. Шу билан бирга шоир ҳаётдаги барча нобзорликларнинг чораси маърифатдир, деган хулосага келади ва бу билан Ҳазрат Али ҳикматида кўтарилган муаммо доирасини янада кенгайтиради. Ҳар қандай илм амали билан гўзал, албатта. Олимнинг илмидан эл баҳраманд бўлиши даркор.

Саъй айлаки, ҳифзи ганжиге етгайсен,

Йўқ улки, кутуб саъй ила жамъ этгайсен.

«Назм ул-жавоҳир»да юқорида қайд этилган ҳикматлардан ташқари, «Илмнинг камоли хилмдадир», «Илм мажлиси жаннат боғига ўхшайди», «Илмнинг заволи мақтанишдир», «Илмнинг даражаси сифатидадир» каби ҳикматларнинг ҳам назмий шарҳи берилган. Ҳикматли сўз ва рубоийларда тағиб қилинган мақсад ва моҳият битта: инсонларни илм ўрганишга, унга умрни бахшида қилишга даъват, олинган билим билан халққа хизматда бўлиш лозимлиги таъкидланади. Шу билан бирга ўрганилган илмларни бошқаларга ўргатишда бахиллик, хасислик, манманлик қилиш нодуруст хислат эканлиги уқтирилади.

Хуллас, илм ва илм олишга даъват буюк сиймо Алишер Навоий томонидан ўзига хос услубда ҳикматли сўз ва рубоий орқали тарғиб қилинади. Уларни мутолаа қилган китобхон кўз ўнгида Алишер Навоий донишманд инсон, илм-маърифатнинг ҳомийси ва тарғиботчиси сиймосида гавдаланади.

**Ботир ЗАРИПОВ,
филология фанлари номзоди**

«Бир насиҳат қилғум...»

Жаҳон адабиётининг ёрқин намояндаларидан бири Алишер Навоий халқ хизматига бел боғлаб, ижод билан шуғилланишни жуда эрта мақсад қилиб олган эди. Шунинг учун ҳам ўз авлодларига буюк маънавий мерос қолдирди. Бу мерос инсон даҳосининг бадиий адабиёт соҳасидаги энг зўр ютуқлари бўлиб, киши ақлини ҳайратга соларли даражада ҳар томонлама бой ва гўзалдир. Ижодкор ўз зеҳни, донолиги билан янада шуҳрат қозонганлигини у ҳақдаги ривоятлар ҳам исботлайди.

Ана шундай ривоятлардан бирига кўра, газал машқ қилиб ўтирган Алишер Навоийнинг ҳузурига бир киши кириб келиб, қуюқ саломлашибди-да:

— Навоий ҳазратлари, кўп йиллардан бери бир савол мени қийнаб келади. Ахийри олдингизга келишга мажбур бўлдим. Қани, айтинг-чи, рост билан ёлғоннинг орасида қандай фарқ бор? — деб сўрабди.

Навоий ўнг қўлининг кафтини чаккасига қўйиб, жим туришда давом этибди. Ҳалиги киши анча вақт жавоб кутиб, қараб турибди-да, охири тоқати тоқ бўлиб:

— Ҳазрат, жавобингизга мунтазирдурман! — дебди. Шунда Навоий жилмайган кўйи:

— Саволингизга ўша заҳотиёқ жавоб бердим-ку, тушунмадингизми? — дебди.

— Лом-мим деб оғиз ҳам очмадингиз-ку, ахир?! Нимани тушунай? — таажжубда қолибди ҳалиги киши.

— Мана, кафтим чаккамда, — содда қилиб тушунтира бошлабди Навоий, — кўзим билан қулоғим орасида турибди. Бу кўз билан кўргангиз рост, қулоқ билан эшитганингиз ёлғон бўлади, деганим.

Навоийнинг ақлига қойил қолган ҳалиги киши:

— Офарин! Тасанно! — дебди.

Бу ривоятда зийрак Алишер Навоий рост билан ёлгоннинг фарқини билиш учун келган кишининг саволига ғоят нозиклик билан жавоб берганлиги тасвирланган. Шу билан бирга, ана шу ақлу заковати туфайли шоир ҳар бир ўксик, мунгли қалб ноласию ошиғу ғарибнинг кўнглига наво бўла олган ижодкорлардан саналади. Бу навонинг илк кўринишини шоирнинг ўзига танлаган таҳаллуси — «Навоий»да кўрсак, иккинчи бир ҳолатини пурмаъно сатрларидан англаймиз.

Чинакам севги учун висол шарт эмас. Биров ўз соҳасида ҳар қанча моҳир бўлмасин, ниятнинг ўзи билангина мақсад гўзалининг қўлини тута олмайди. Овчи ҳар қанча устаси фаранг бўлмасин, сув мавжи ёрдамида балиқ ушлолмайди. Зеро, Навоий фикрича, киши ўзини севган каби кўрсатгани билан ошиқ бўлиб қолмайди. Субҳи козиб (ёлғон тонг) субҳи содиқ (ҳақиқий тонг) дек ёруғ бўлмайди, дегандек бўлади:

*Киши ўзин ясагон бирла бўлурми ошиқ,
Субҳи козиб ёрумас, ўйлаки субҳи содиқ.*

Шоир фикри сўнгида ошиқларга бир насиҳат қиладики, ҳар томонга кўз солмасликни, токи кўнгил ҳар ён бўлмаслигини, фақат ва фақат маъшуқа дарди билан ёнмоғлигини бот-бот уқтиради:

*Бир насиҳат қилгум, эй ишқ аҳли, айланг истимоғ,
Солмангиз ҳар сори кўз, то бўлмасун ҳар ён кўнгул.*

Шундай экан, буюк бобомизнинг умр йўли, ижодий фаолияти авлодлар қалбида ибрат ва саодат калити бўлиб, мангу яшайди.

Бир куни Навоий...

Зайниддин Восифий «Бадоеъ ул-вақоеъ» («Ажойиб воқеалар») асарида шундай ҳикоя қилади: «Мавлоно Ҳасаншоҳ жуда огир моддий аҳволга тушиб қолган эди. У ўз ўғлига деди: «Бошингга кўк ўра, тўн кий ва амир Алишер олдига бор. Сени бу аҳволда кўрган амир: «Нима учун мотам либосидасан?» деб сўрайди, албатта. Сен: «Отам бечора дунёдан ўтдилар» дегин. Алишер, албатта, мени дафн этиш учун сенга бирор маблағ беради. Пулни олиб, бозорга бор ва овқат олиб кел»... Мавлононинг ўғли отаси айтган аҳволда Алишер олдида пайдо бўлди. Амир Алишер ундан: «Нима бўлди, мотам кийимидасан?» деб сўради. «Отам вафот этдилар, омонатни худога топширдилар», деди ўғил. Амир Алишер кўзига ёш олди ва: «Эй, афсус, мавлоно Ҳасаншоҳ давримизнинг нодир кишиларидан эди», деди ва ўғилга уч юз хоний пул инъом этди. Мавлононинг ўғли қувончидан ўзида йўқ бозорга чопди ва айтилган овқатни сотиб олиб, уйига келтирди. Эртаси куни Мавлоно Ҳасаншоҳ ўзи Навоий олдига кириб келди. Уни тирик кўрган Алишер кулиб юборди, ўзини кулгидан тутолмай деворга суяниб қолди ва деди: «Мулло, сиз ўлган эдингиз-ку? Нима бўлди?» Мавлоно Ҳасаншоҳ деди: «Эй, улуғ амир, агар сиз кеча бизга пул инъом қилмаган бўлсангиз эди, мен бутун ўлган бўлур эдим». Ҳасаншоҳга Алишер яна яхши сарупо ва минг динор пул инъом қилди».

Саломат МАТКАРИМОВА,
филология фанлари номзоди

**«Ул одат ила касби
саодат қилгай»**

Фарзанд — кўнгил боғининг муаттар гули, умр дарахтининг сархил меваси. Ота-она орзуларининг рўёби ундан, эзгу ишларининг давоми, наинки давоми, қилишга улгурмаган хайрли ишларининг келажакда амалга ошиши унинг қўлидан. Падару модар дил мулкининг шаҳзода ҳамда шаҳризодаси, жонига жон пайвастаси. Ҳазрат Навоий дарж қилганларидек, фарзанд — ота-она ҳаёт дарахти йиқилмоққа майл этган чоғида бошига соя солувчи санавбардек расо, кўкка бўй чўзган ниҳол, даврон ҳодисалари молини ҳар тараф сочиб юборишидан асровчи ворис, волидайн умрини ёритувчи, элу юртга меҳр нурини сочувчи офтоб — меҳри ховар:

Ким, эскирибон ҳаёти рахти,

Майл этса йиқилгали дарахти.

Нахл бўлгай ёнида навбар,

Раънолиғи ўйлаким санавбар.

Итгач шажари баланд поя,

Солгай бошига бу нахл соя.

Бутротқали молини ҳаводис,

Кўймагай агар бор ўлса ворис.

Умрига у ёқса меҳри ховар,

Тукқон эса ёна меҳри анвар.

Ул меҳр чу иртифоъ тутқай,

Мажмуи қабиласин ёрутқай.

Фарзанднинг ўрнини ҳеч нима босолмас, у — бир чечак, ота-она — гулистон: унингсиз гулистон қуриса, унда булбулнинг минг турфа хонишлари эшитилмас; у — нур, ота-она — шам, шамъи анвар ғам тунида ўчса, унинг атрофида чарх ураётган парвонадан уй ёримас:

Гофилки, қуруди чун гулистон,

Гулбонг этмас ҳазордастон.

Ё ғам туни ўчса шамъи анвар,

Парвонадин ўлмас уй мунаввар.

Ота-она садақа бериб, дуолар қилиб, очни тўйғазиб, яланғни ёпиб, ўлдим деганида топган «бағирға пайванд, балки парканд» фарзандни камолга етказгунча қанча ғам-ташвиш дарёсини кечиб ўтади, ширин жонини азоб оташида қовуриб, дилбандини роҳат-фароғат манзилига дохил этади. Ҳазрат Навоий буни Қайс — Мажнуннинг отаси тилидан шундай баён этади:

Уч-тўрт ёшингга тегру пайваст,

Ғам қолмади бермаган манга даст.

Сен қатраи сутдин олғуча ком,

Юз қатраи қон қилиб мен ошом.

Айлаб тобонингни чун тикан реш,

Менинг жигаримга санчилиб неш.

То илму-адабни ком қилдинг,

Мактаб тарафи хиром қилдинг.

Гофил бўлман ишингда ғамдин,

Борур-келурунда бир қадамдин.

Ким, фазлу-камол ёринг ўлғай,

Илму-хунар ихтиёринг ўлғай.

Тадриж ила тифл ўлур хирадманд,

Сокинлик ила қамиш бўлур қанд...

Фарзандига бирор ғам етишса, оқшомдан тонггача жони маҳзун, тонгдан оқшомга довр ашқи гулгун, андуҳ ўти димоғини маҳрур этган, оқ сочи юзига кофур сочган муш-типар она чеккан изтиробларини кўтаришга тоғлар ожиз:

«Ўғлу» деру ул сифат чекар вой

Ким, чарх ўқининг қадин қилур ёй.

«Бўтам» дебон айлар ул сифат печ

Ким, қолмас руҳидин асар ҳеч.

*Йиғлаб урар ўйла тош уза бош
Ким, қолур аламда бошидин тош.*

Умр шомига субҳи рихлат юз урган, ғам тўш-тўшидан ичига юз қўйган, шамъига зулмат ҳодисе ўлган, жон қуши ҳар дам учарни тилаб турган ота-она нуридийдасидан нимани кутади, қандай оқибат кўришни истайди? Бу саволга ҳам ҳам улуғ мутафаккир ҳазину зор Қайснинг отаси тилидан жавоб беради:

*Қилғонда таним раҳл ёдин,
Етса манга чархи бевафодин.
Сен бўлғасен ул замон қошимда,
Гаҳи оёғимда, гаҳ бошимда.
Рух этган ила танимни маҳжур,
Чун шамъи ҳаётим ўлса бенур.
Ришта киби печу тобинг ўлғай,
Парвонадек изтиробинг ўлғай.
Сен умрға бўлғасен василам,
Сендин ёруғай яна қабилам.
Гум бўлмағай эл ичинда отим,
Бегонаға қолмағай жиҳотим.
Йиққон неки маҳзани ҳисори.
Бўлғай нақдим қўлунда бори.
Ел ҳужрама солмағай гузар тез.
Кимса ҳашамим сори назар тез.
Рухум бўлубон халаф била шод,
Қолғай бори қавму хайлим обод.*

Ҳазрат Навоий «Ҳунардин мамлу, аммо айбдин пок» солиҳ фарзанднинг фазилатлари, ҳамда ахлоқи, волидаи муҳтарамаларига меҳр-оқибати қандай бўлмоқлиги лозимлигини бетакрор бадийи обидаларида батафсил баён этиб беради. Хусусан, Фарҳод отасининг қуйидаги сўзларида ўғлидан кўнгли тўқ падар эътирофини кўрамир:

*Атоким сен киби фарзанди бўлғай,
Ҳаёти нахлининг райванди бўлғай.*

*Ўлум вақти етишгач ғам егайму,
Агарчи ўлса ҳам ўлдум дегайму...*

Қарилик белидан тутиб, қўлига асо тутқазган ота-она фарзандлари ҳаётида ўзининг иккинчи умрини яшайди, уларнинг тимсолида ўзининг ёшлик даврини кўради. Шунинг учун ҳам ишларини давом эттиришини, ўзи эришмаган ютуқларга эришишини хоҳлайди, ўзининг ҳаёт тажрибаси ва фарзандларининг ёшлик куч-ғайрати қўшилиб, муваффақият калитига айланишини истади. «Ки, ўлмасдин бурун очиб кўзумни, Сарир узра йигит кўрсам ўзумни» деб ота ўғилдан умид қилади. Қайсики фарзанд уларнинг панд-насиҳатларига амал қилмоқни ўзига одат қилса, унга бахту иқбол эшиклари очилиб, мартаба пиллапояларидан кўтарилиб бораверади:

Фарзанд ато қуллуғин чу одат қилғай,

Ул одат ила касби саодат қилғай,

Ҳар кимки, атоға кўп риоят қилғай,

Ўғлидин анга бу иш сироят қилғай.

Навоий ҳазратлари ота сўзларига амал қилган, унинг ҳурматини жойига қўйган фарзанднинг саодатга эришишини айтиш билан кифояланмайди. Фарзанднинг ўзи ота бўлганида, ўз отасига қилган ҳурмат-эҳтироми ўғлидан қайтишини алоҳида таъкидлайди. Бу сўзлар ҳаётда неча марталаб исботини топган. Ота сўзини бош устига қўйган неча фарзандлар мақсад манзилига етиб, ҳам ўзига, ҳам эл-юртига хушбахтлик келтирган бўлсалар, аксинча, волидайини қариганларида хўрлаб, дилларига озор етказганлар ўз фарзандлари томонидан хорликка маҳкум қилинганлар. Зеро, Ҳадиси шарифда айтилганидек: «Отанга риоят қил — болангдан қайтади».

Афсуски, бугунги кунда айрим фарзандларнинг ота-она сўзларини қулоққа илиш хотирига келмас, балки уларнинг бебаҳо кўрсатмаларини эътимод нуқтаи назаридан кўзга илмас.

Аммо, «Ҳар амрки бўлса ғояти бор, Ҳар маҳлаканинг ниҳояти бор». Ёшлик завқ-шавқи беш кунча бўлмас, ота-она мўрт келади. Вақтида хизматини қилиб, ризолигини олмагanning пушаймони ичига сигмас.

*Манга зулм ўлди фалакдинки чу бўлдунг бемор,
Керак эрдики мен ўлсам бошинг узра ғамхор.
Шарбатинг эзсам эди шираи жоним қўшуб,
Ичурурга қилибон жаҳд неким мумкин бор.
Ҳам ғизо мен керак эрдики тутуб оллингда,
Рағбат айларга десам эрди мулойим гуфтор.
Гаҳ бошингни тузатиб, гоҳ аёғингни ёпиб,
Эрулуб бошинга фарзандлиғ айлаб изҳор, —
деб Искандар каби нола қилгани иш бермас.
Буким мен-мен, манга ўлмак дағи ҳайф,
Улус аҳволима кулмак дағи ҳайф.
Сен ар дардимдин ўлсанг ранжфарсой,
Манга ул ранжу ғамдин вою юз вой!
Мени розилиғингдин қилма навид,
Манга дўзах ўтини солма жовид, —*

дея Фарҳоддек фарёд қилишдан фойда келмас. Навоий ҳазратлари валад вужуди самин лаълининг кони бўлмиш ота-онани кўп фурқатда қолдирмаслик, йироқлиқ билан уларни меҳнатга қўймаслик, ўз кўнглича, улардан бемаслаҳат боши оққан томонга кетмаслик, иссиқ ўрнини совутмаслик, бегонани уй сори ёвутмасликка чақиради. Ота-онани ранжитувчи иш қилмаслик, ҳар дам ўзини, кўнгил билан кўзини асрамоққа ундайди. Бинобарин, кўнгил пок бўлса, инсоннинг барча аъзолари саломат бўлади. Кўз эса дил ойнаси. Севги-муҳаббат дилга меҳмон бўладими, бирор хурсандчилик ва ёки мусибат юзланадими, инсон ўзлигини асраши лозимлиги қайта-қайта уқтирилади. Меҳнбону тилидан Ширинга айтилган сўзларга амал қилиш бугунги авлодга ҳам кони фойдадир:

Ки, эй фарзанд, бир дам тут ўзунгни,

Даме асра кўнгул бирла кўзунгни!

Бу дам гар топса хушунг риштаси печ

Бўлур бу неча йил қилгон ишинг ҳеч.

Сени девоналиғ гар қилса мағлуб,

Пари райкар бўлур эл ичра маҳжуб.

Ўзунгни асра бир дам, бўлма ғойиб

Ки, даҳр аҳли тилаб топмас маойиб.

Ҳазрат Навоий олам очмоқни ўзига пеша қилган, бунинг баробарида мунис онани айрилиқ азобига қўйган ва охир оқибатда мулкдорлигу шоҳлик шавкати онаси олдида ўғил сифатида қўллик қилиш, «кирпик била чун йўлин супуриб», ер ўпиб хизматини қилишга тенг бўлмаслигини тушуниб етган Искандар тилидан ота-онага хоки даргоҳлик айламоқлик аини шоҳликнинг ўзидир, дея эътироф этади:

Не қилгон ҳаёлим бори хом эмиш,

Ҳавас жоми кўнглумга ошом эмиш.

Керак эрди, то кирди мағзимға хуш,

Хирад токи солди димоғимға жўш.

Демон қилсам эрди ўғуллуқ санга,

Қабул айласам эрди қуллуқ санга.

Санга айлабон хоки даргоҳлик,

Анинг отин айтсам эди шоҳлик.

Дарҳақиқат, ота-она олдида фарзандлик бурчини бажармоқ, уларнинг корига яраб, дилини хушнуд этмоқ, хизматига шай туриб, қўллик бажо қилмоқ, хоки пойи бўлмоқ аини саодат, ҳазрат Навоий таъбири билан айтганда, шоҳлиқдир. Ҳар бир фарзанд бунинг англаб етса, нафақат ўз ота-онасига, балки, аввало, ўзига яхшилик этган бўлади. «Шоҳнинг фарзанди гулдур, нахлиға фарзанд шоҳ». Бинобарин, кишининг ўз ота-онасига муносабати фарзандлари учун ибрат мактабидир.

Зухра МАМАДАЛИЕВА,
филология фанлари номзоди

Навоий ижодида инсонни улуғлаш

Улуғ ижодкор Алишер Навоий ижодидаги муҳим ва асосий ғоялардан бири — инсонни улуғлаш ғоясидир. Навоий ўз ижодида инсонни коинот гултожи, Яратгanning ҳалфаси, оламнинг мақсуди, қалбида Оллоҳ маърифатини жо этган камолот соҳиби сифатида тасвирлайди.

«Ҳайрат ул-аброр» достонининг муқаддимасида Навоий Оллоҳга ҳамд айтар экан, ҳазинангдан бор гўзалликдан мақсад инсон эди, дейди:

*Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг.
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.*

Барча ғаройибларни яратдинг, барчасини жамолингга кўзгу қилдинг, ҳазинангда бойликлар кўп эдику-я, лекин булардан мақсад бир — инсон эди.

Яна шу дostonда Навоий «биз одам зотини шарафли қилиб яратдик» мазмунидаги қудсий ҳадисга мурожаат қилиб, иқтибос санъатидан фойдаланган ҳолда инсонни барчадан улуғ ва шарафли, дея улуғлайди:

*Конию ҳайвони, агар худ набот,
Ҳар бири бир гавҳари олий сифот.
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.*

Кондаги маъданлар, ёки ўсимликлар ҳаммаси ҳам олий сифатли гавҳарлардир. (Буларнинг) барчасини гарчи, латофатли қилиб яратдинг, лекин улардан барчасидан инсонни шарафли айладинг.

Навоий оламнинг яралишидан мақсад инсон бўлса, инсонни яратишдан мақсад унинг камолоти, яъни қалбида Оллоҳ маърифатини асраган комил инсондир, деб ҳисоблайди. Бунда улугъ шоир оламни чаманга, инсонни ундаги гулга қиёслаб ташбеҳ ва таносуб санъатларига мурожаат қилиб, гўзал шеърӣй санъатлар яратади:

Бу чаман ўлмоғида мавжуд анга,

Бор эди инсон гули мақсуд анга.

Бу чаман (олам) нинг мавжуд бўлмоғидан мақсад инсон гули эди.

Зумраи инсон аро ҳам комиле,

Келди машаққат юкининг ҳомили.

Инсон зоти орасида ҳам комил инсонга машаққат юкини ортиш (масъулияти) юклатилди.

Бу юк, бу масъулият айни пайтда ҳам шараф, ҳам оғирликдир. Бунга ҳазратнинг бунёдкорликка асосланган ўз ҳаёт йўли мисол бўла олади.

Ҳазрат Навоий комил инсон, демакки, коинот гулшанининг гултожи бўлиш учун ҳар бир инсонда имконият бор, деб баҳолаб, бунинг шартӣ ахлоқни поклаб, камолотга томон қадам ташлашдир, деб ҳисоблайди:

Улки бу ахлоқ ила айлаб хиром,

Етса жафо айламагай интиқом.

Балки кудуратни сафо айлагай,

Неча жафо етса, вафо айлагай.

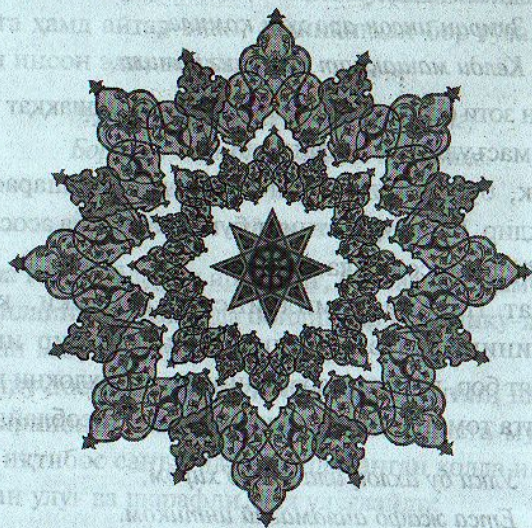
Они башар хайлининг инсони бил,

Одамийлар одамийси они бил.

Қайси одам (ўзининг ҳаёт йўлида) ахлоқ билан қадам ташлаб, ўзига бошқалардан жафо етса ҳам, қасос олишни ўйламаса, балки қанча жафога шунча вафо билан жавоб

қайтарса, башарият аҳли орасида уни инсон, деб ата,
(нафақат инсон, балки) одабийларнинг ҳам одабийси деб
билгин.

Навоий ўз асарларида барча ўқувчиларни, халқини мана
шундай гўзал ахлоқ билан безаниб, камолот йўлида олға
қадам ташлашини хоҳлайди. Бу хоҳишнинг тарғиботи
ҳазрат Навоийнинг барча ижоди ва биринчи навбатда
«Хамса»нинг илк достони, барча яхши хулқларнинг
инъикоси — «Ҳайрат ул-аброр» достони юзага келади.

Дурдона

Муҳаббат тилсими

Ширин ҳамиша атрофидаги тўрт юз қиз билан бирга сафарга чиқар эди. У Гулгун лақабли отига миниб, бу гал Фарҳод ариқ қазиётган тоққа етиб борди. Ширин билан Фарҳоднинг учрашуви бундай тасвирланади (Ширин сўз бошлайди):

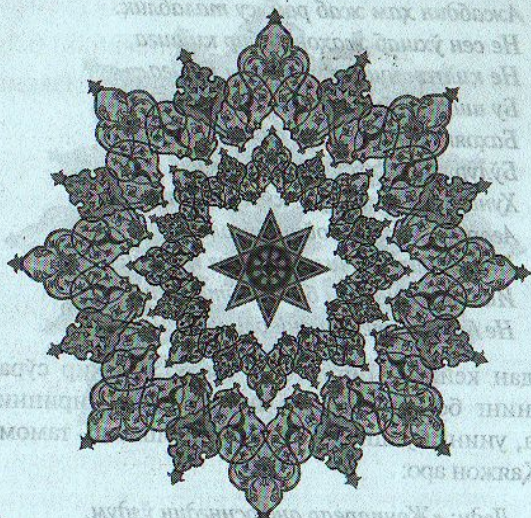
*Ки: «Эй нодир йигит офоқ ичинда,
Ягона чархи нили тоқ ичинда!
Аён ҳолингда кўп, кўп бўлажаблиқ,
Ажабдин ҳам жаб ранжу талаблиқ.
Не сен ўхшаб жаҳонда бир кишига,
Не қилган ишинг ўхшар эл ишига.
Бу ишким, биз демай бунёд этибсен,
Баҳоят кўнглумизни шод этибсен.
Бўлур эрдуқ хусули ичра ожиз,
Ҳунар эрмас, қўлунг кўргузди мўъжиз.
Агар юз қарн узройин бўлоли,
Нетиб бир кунчилик узринг қўлоли.
Ишинг узрида юз биздек ўтангай,
Не биздин, тенгридин олингга ёнғай».*

Шундан кейин Ширин бир товоқ жавоҳир сўради, уни Фарҳоднинг бошига сочди. Фарҳод ҳам Ширинни кўриб, айниқса, унинг бу ширин сўзларини эшитиб, тамом беором бўлди. Ҳаяжон аро:

*Деди: «Жонпарвар анфосингдин ўлдум,
Унингдин, умр ранжидин қутулдум.
Не англайким, қаю маҳрў экансен,
Ичим қон айлаган сенму экансен?!
Мени ғурбат аро бечора эткан,
Диёру мулкдин овора эткан,
Чиқиб жоним унунгдин бўлғач огоҳ,
Юзунгни кўрмай ўлдим оҳ, юз оҳ!»
Анингдек оҳ тўфонин чиқорди
Ки, маҳвашнинг ниқоби елга борди.*

Кўрунғач ул жамоли оламо,ро,
 Анинг матлуби бўлди ошкоро.
 Ҳамул эрдики, мафтун бўлмиш эрди,
 Кўруб кўзгуда мажнун бўлмиш эрди.
 Бировким акс кўргач ҳуши кетса,
 Ўзин кўргач, нетонг, жон таркин этса.
 Бировким бўлса майнинг зикридин маст,
 Нетонг, ичканда бўлса ер уза паст.
 Чу Фарҳод ул пари эрканни билди,
 Чекиб утлуқ фиғон андоқ йиқилди...

«Фарҳод ва Ширин» достонидан.

Отабек ИСМОИЛОВ,

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси.

Эъзозга мушарраф

Мумтоз қўшиқ янграмоқда. Ундаги сўз ва соз уйғунлиги дилни сеҳрлайди:

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас монез

Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил...

Бу бетакрор хонишни тинглаганда, хаёл узоқ-узоқларга парвоз этади. Ва беихтиёр хушёр тортиб, шу дам, шу олаётган нафас учун шукроналар айтасиз. Зеро, донишмандлар баҳорнинг кузи, ёзнинг қиши бор, деган нақлни бежиз айтишмаган. Ҳазрат Алишер Навоий ҳам:

Бу гулистон аро булбулга раҳм қил, эй гул,

Ки «ҳай» дегунча хазон юзланиб, баҳор борур,

дея латиф бир тарзда таъкидлаганлар.

«Хазойин ул-маоний»дан жой олган шеърларда ҳам шоирнинг умр поёни ҳақидаги фикрлари акс этган сатрлар оз эмас. Лекин нисбатан бу мавзудаги назм жавоҳирлари табиий тарзда ўз номига монанд «Фавойид ул-кибар» («Кексалик фойдалари») да кўпроқ учрайди.

Шоир фикрича, киши умрининг ҳар бир фаслини, яъни болалиги — баҳорини, йигитлиги — ёзини ҳам, ўрта яшарлигию кексалиги — кузи ва қишини ҳам хайрли ишларга, эзгу амалларга сарфламоғи даркор.

Илм олиб, касб-кор эгалламаган, элга бирор бир нафи тегмаган, ўзидан яхши из қолдирмаган кимсанинг иши афсус ҳамда пушаймонликдир. «Маҳбуб ул-қулуб»да таъкидланганидек, бундай киши кексайса «ҳасрат ва надомат ёшининг сели бадан деворини йиқади.

Номуродликлар зиндони — будир; ноумидликлар харобаси — будир».

Ҳаётини беҳуда ўтказиб охирида хорликка мубтало бўлган ва оқибатда яшайдан безган кимсага «Кўп яшанг, умрингиз узоқ бўлсин!» дея қилинган тилак ҳам ғалати, худди қарғишдек туюлса; ажаб эмас.

Йигитлигида киши қилмади итоати амр,

Не суд чун қариди, нечаким пушаймондур...

... Не турфа ишки, биров чун торикти умридин,

Деса «узун яша» қарғишдур анга бу алқии.

Шоир қарашича, ёши улуғларнинг улкан масъулияти ҳам бор. Уларнинг сўзида, хатти-ҳаракатларида умр сабоқлари, ҳаёт тажрибалари акс этмоғи, ҳар қадамлари ибрат бўлмоғи лозим.

«Қарилик ёшлик майига хуморликдир, йигитликдаги соғломликни ҳасрат-ла кўмсашликдир» («Маҳбуб ул-қулуб») дея уқтирган мутафаккир кексаларни ёшига муносиб ҳаракатларга даъват этар экан, «Эй, Навоий, ҳузн ила ўткар қарилиғ меҳнатин», дея қатъий аҳдини билдиради. Зеро, ёшларни яхшиликка чорлаб, шукроналик ила дуога қўл очган нуроний отахону онахонлар ҳамиша ҳар жойда ибратга муносиб, эъзоз ва ҳурматга мушаррафдир.

«Олам маъмурлиги алардин...»

Сарлавҳада келтирилган бу сўз ҳазрат Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асаридан олинган. Бу ўринда гап эл маъмурлиги, ободлик ва фаровонлик асосчилари бўлган деҳқону миришкорлар ҳақида кетаётганини пайқадингиз. Бинобарин, буюк бобокалонимизнинг катта ҳаётий тажрибаси маҳсули бўлган мазкур асарда, асосан, инсоннинг касб-ҳунарига доир одоб-ахлоқи, маданияти, шунингдек, фазилат ва нуқсонлари ҳақида сўз боради.

Аввало, шуни айтиш жоизки, Навоий ҳаёти ва ижоди билан шуғулланувчи олимларнинг аксарияти мутафаккир асарларини ўзи яшаган даврнинг асл қомуси, деб қайта-қайта таърифлаганлар. Бундай эътирофга заррача шубҳа қилмаган ҳолда, таъкидлашни истар эдикки, ҳазрат асарлари инсоният тараққиётининг ҳеч бир даврида ўз қийматини йўқотмаган, йўқотмайди ҳам. Зеро, Навоий даҳосининг буюклиги ҳам у яратган асарларда илгари сурилган гоя ва қарашларнинг ҳамиша барҳаётлиги, мудом замонавийликка хослигидадир.

Мазкур асарнинг «Деҳқонлар зикрида» деб номланган бобида деҳқон меҳнати, матонати шарафланади. Бободеҳқон меҳнати ҳақида гап кетар экан, шоир фақат ёрқин бўёқлардан фойдаланади, ижобий шарҳларга мурожаат этади: «Олам маъмурлиги алардин, олам аҳли масрурлиги алардин...»

Табиий савол туғилади: нима учун шундай?

Масалан, шоир бошқа касб-кор эгалари ҳақида фикр юритар экан, кўпинча салбий мулоҳазаларга боради, таассуф ва надоматларини яширмайди. Айтайлик, шоир, ҳатто, мударрислар ҳақида ҳам шарт-истак майлида

«...ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмини айтишга уринмаса... нопокликдин қочса...» дейди. Бундай ёндашув ноиблар, бозор косиблари, ҳунармандлар таърифида ҳам сезилади. Ҳазратнинг табиблар хусусида айтган мана бу фикрларини эса, ҳеч иккиланмай, ҳозир ҳам ҳар бир тиббиёт ходими учун бош қоида сифатида қабул қилиш мумкин: «Табибга ўз фанида ҳазоқат керак ва беморлар ҳолига шафқат ва марҳамат керак. Ва нафси тибга таъби мулоийм ва ҳукамо пайрав ва мулозим. Сўзида рифқу дилжўйлик ва ўзида озарму хушхўйлик...» (Мазмуни: Табибга ўз ишида маҳорат, беморларга қарашда шафқат ва марҳамат керак. Касбига садоқатли, донишмандлар сўзларига эргашувчи бўлсин. Сўзида кўнгил овлашлик, ўзида ҳаё ва хушфеъллик бўлсин).

Бободехқон таърифига келганда эса бу қадар илиқлик ва самимиятни қаранг: «Дехқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йўлин очар... Дехқонки тузлук (тўғрилиқ, яхши ният) била дона сочар, ҳақ (Аллоҳ) бирига етти юз эшигин очар...»

Шоирнинг деҳқонга бўлган эҳтироми ўзгача руҳ билан йўғрилганлиги бежиз эмас, албатта. Бу касб эгаларининг «ризқ йўлини очувчилар» дейилиши ҳам бор гап. Масалан, деҳқон ҳосил кўтариб, хирмон қилгунча ундан қушларми, қурт-қумурсқаларми, кемирувчи жонзотлар дейсизми, барчаси баҳраманд бўлади. Ўроқчию машоқчилар ҳам қуруқ қолмайдилар, ризқ топадилар. Дон хирмонга уюлгач ҳам ризқ йўли «тўсилмайди». Энди йўлкезар сайёҳлар, тегирмончилар, савдогару новвойлар манфаат кўрадилар. Новвойнинг тандири қизидими, билингки, ҳатто, гадойнинг тўрвасида ҳам нон бўлади. Ва ҳазрат дейдики: «Дехқоннинг бир дона сочарида бу ҳолдир, ўзга ишларига таъриф маҳолдир...»

Дастлабки хулосадан сўнг боғбонлик, боғдорчилик тараннумига ўтилади. Яна бир жиҳат шундаки, ҳазратнинг

маъмурчилик ҳақидаги мулоҳазалари фақат моддий неъмат билан чегараланмайди. Негаки, маъмурлик маънавий заминга ҳам эга бўлиши лозим. Қориннинг эмас, кўзнинг тўқлиги муҳимдир. Шунинг учун шоир «Маҳбуб ул-қулуб»нинг иккинчи қисмида қаноат, сабр, одоб каби инсоний фазилатларга доир ташбеҳлар келтиради. Чунончи: «Қаноат булоқдир — суви олган билан қуримайди; хазинадир — нақдинаси сочган билан камаймайди; экинзордир — уруғи иззат ва шавкат мевасин беради; дарахтдир — шохи тортинчоқлик ва ҳурмат мевасин етказди. Кўнгилга ундан равшанлик фойдаси етар ва кўз ундан ёруғлик натижаси ҳосил етар...»

Энди бугунги фаровон ҳаётимизни, бозорларимиздаги тўкинлигу серобликни қаранг. Турмушимиздаги ободлик, қут-баракани кўринг. Бу нимадан? Мустақиллик туфайли деҳқон меҳнати қадр топаётганидан эмасми? Ерга бўлган муносабат ўзгариб, бебаҳо хазинамиз ўзининг асл эгаларига берилаётганининг шарофати эмасми бу? Биз-чи? Биз ҳамиша ҳам бундай фаровон ҳаётнинг қадрига етаяпмизми, уни асраб-авайлаяпмизми?

Шу ҳақда ўйлаганда, ҳақиқий фаровонликни ҳалол меҳнатда, сабру қаноатда, деб билган улут бобокалонимизнинг теран тафаккурига қойил қоласан, киши.

Илм комилликка элтади

Навоийнинг мулоҳазалари, панду насихатлари умумий бир ғояга — комил инсонни тарбиялашга қаратилган. Унинг қатор асарларида ана шундай олижаноб мақсаднинг ёрқин бадий ифодасини кузатиш мумкин. Буюк шоирнинг таърифича, жонли ва жонсиз табиат ҳодисаларининг ҳар бири бир мўъжиза, аммо улар ичида энг латифи, бу — Инсон.

Ҳаёт — энг муаттар гулшан, инсон эса, ана шу гулшанга тароват бағишлаб турувчи гул.

Очилгон бу гулшанда инсон гули,

Не инсон гули, боғи ризвон гули...

Унинг вужуди шараф либосига бурканган, боши эса улуғлик тожига сазовор, қалби — сирлар уйи, чеҳраси пок руҳ жилвагоҳи бўлмиш мусаффо ойнадир.

Навоий инсонни таърифлашга киришаркан, ўз мақсадини ифодалаш учун ёрдам берадиган бирорта унсурни четда қолдирмайди. У инсон кўнглини ҳақиқий Буюк олам, деб атайди. Бу борадаги мулоҳазалари фақат инсон шарҳигина бўлмай, тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир. Бинобарин:

*Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким, Қазба вайрон бўлса, обод айлағай.*

Шоир асарларини кузатган ҳар бир китобхон унинг бутун ижобий имкониятлари инсонда ана шу буюк туйғу — ўз-ўзини идрок этиш ҳиссини уйғотишга қаратилганлигига ишонч ҳосил қилади. Шу жиҳати аҳамиятлики, Навоий ўзининг «Лисон ут-тайр» достонининг охирида ҳақиқий мақсаднинг очиқ баёнига ўтади:

*Ўз вужудунгга тафаккур айлагил;
Ҳар не истарсен, ўзунгдин истагил!*

Демак, Навоий нуқтаи назарича, инсон азалдан белгилаб қўйилган тақдир ишларини беихтиёр бажарувчи эмас, балки чексиз имкониятларга эга ва айна замонда ўз тақдири ҳамда фаолияти учун масъул бўлган ижодий қудрат тимсолидир.

Навоий ҳаёт бўстонининг гултожи, энг шарафли зот, вужудида чексиз имкониятлар яшириниб ётган инсонни етук ҳолда кўришни, унинг ўз тили билан айтганда, «кўзи ҳам, кўнгли ҳам, тили ҳам, қўли ҳам пок» бўлган баркамол инсонни орзу қилади.

Навоий шахс камолоти, аввало, унинг ўзига боғлиқ, деб ҳисоблайди. Яъни инсон ўзидаги салбий хусусиятлар замини бўлган нафсни ўз иродасига бўйсундира олсагина, камолот йўлига киради, лекин бунга осонликча эришиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Навоий инсон учун ҳақиқий жасорат тўқайдаги шерни мағлуб этиш эмас, ўз вужудида яшаб келаётган нафс итини енга олишда, деб ҳисоблайди:

*Беша шерин гар забун қилсанг, шижоатдин эмас,
Нафс итин қилсанг забун, оламда йўқ сендек шужо.*

Баркамол авлод орзуси азал-азалдан долзарб. Бундай муҳим вазифани адо қилишда Навоий адабий мероси улкан аҳамиятга эга. Жумладан, бобокалонимизнинг меросини кенг тарғиб-ташвиқ этиш, айниқса, ёшларимизнинг чуқур ўқиб-ўрганиши келажакда уларнинг етук шахс сифатида улғайишларига замин яратади.

Данте, Навоий, Шекспир

Жаҳон адабиётида буюк сиймолар унчалик кўп эмас. Агар инсоният бадиий тарихида ўтган чинакам даҳо сўз санъаткорларини бирма-бир санаб чиқсак, икки қўлимиздаги бармоқларнинг баъзилари иккинчи марта очилмайди. Бироқ ана шу санъаткор даҳолар ичида ҳам барча давр кишиларини ҳайратга солувчи сўз даҳолари ундан ҳам камроқ, ана шундай даҳолар сафида Данте, Навоий, Шекспирнинг ўрни алоҳида, зеро, улар барча замонларнинг чинакам сўз даҳолари бўлиб қолаверади. Мазкур санъаткорларда жуда кўп муштарак жиҳатлар борки, бу жиҳатлар Навоий сиймосини Фарбнинг улуғ шоирлари ичида яна ҳам улуғлаштириб қўяди.

Биз бугун бобомиз Навоийни Фарбнинг мунозарасиз буюк даҳолари саналмиш икки сўз санъаткори билан қиёслаш орқали ҳазратнинг улуғлар ичида улуғ шоир эканини яна бир бор ҳис этишни истадик.

Дантега кўра, одамнинг борлиғи иккига ажралиб, вужуди одамлар орасида-ю, руҳи дўзах қийноғидалиги, А. Навоийга кўра эса икки ошиқ қалбнинг руҳлари бирлашиб, бир баданга жо бўлиши қизиқ хулосаларга ундайди.

Муҳаббат йўқ жойда тубанликка йўл очик, жаҳолат севги дарахтида эмас, адоват бутоғида етишади. Адоват одам борлиғини парчалаб ташлайди. Муҳаббат охир-оқибатда ҳатто хунхор кучларни бирлаштиради. Бир-бирларини кўрарга кўзи йўқ Лайли ва Мажнун қабиладошлари икки ошиқ қалб садоқати қаршисида лол қолиб, низони унутадилар. Шунда Арасту сўзлари эсга тушади: муҳаббат бирикув, адоват нифоқ сабабчисидир.

Данте сотқин одамни тириклигида иккига бўлиб,

руҳини дўзахда, иблисий вужудини тириклар орасида қолдираркан, гўё вужудга алданманг, баъзан унда одаммас, иблис макон этган бўлиши мумкин дейди. Яна у сотқин ўзи сотган одамни ёки ҳақиқатнимас, авваламбор, ўзини жазолайди, ёмонлик ўзига ўзи ихтиёрий жабрдир, деб таъкидлайди. Инсон Оллоҳ кўрсатган йўлдан адашган сайин ўз вужудини дўзахга шунчалик яқинлаштиради, унинг руҳи тириклигидаёқ жаҳаннам азобига дучор бўлади.

Дантенинг «Комедияси»да шарқона фалсафа, шарқона оҳанг, шарқона мушоҳада кезиб юришининг сабабларидан бири, таниқли олимлар Нажмиддин Комилов ва Фозил Сулаймонов ёзганидек, унинг ижоди Шарқ уйғониш ва Шарқ фалсафаси таъсирида камол топганидадир. Зеро, унинг ижодида Ибн Сино фалсафасининг таъсири катта бўлгани бугун илм аҳлига сир эмас. Данте ва Навоий фалсафаларидаги ўхшашликлар, бир томондан ана шу нарсa билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, уларнинг доҳиёна ҳаёлий ва ақлий қудратларига боғлиқдир. Данте ўз жамиятининг, ўзи яшаган тузумнинг разолат ботқоғига ботганини кўрсатар экан, инсониятни Навоий каби фақат ишқ қутқаради, дейди.

«Лайли ва Мажнун» Шарқнинг қайғули ишқ достони, «Ромео ва Жульетта» Ғарбнинг фожиали муҳаббат қиссасидир. Бу асарларнинг сюжет йўналишлари Навоий ва Шекспирдан анча олдин пайдо бўлган эса-да, икки даҳо мазкур сюжетга янгича ўлмас руҳ бахш этдиларки, бу асарлар инсониятни ҳамон сеҳр жозибасида тутиб келмоқда. Мазкур икки асарни солиштириш жуда қизик ва чуқур илмий кашфиёт ҳамда ҳулосаларга олиб келиши мумкин. Энг аввало, бу дostonда Шарқ ва Ғарб бадий тафаккуридаги фарқ — уларнинг тасвир принципидаги фарқ кўзга ташланади.

Ҳозирча икки асарнинг ҳулоса қисмларини солиштириш билан чекланамиз. «Ромео ва Жульетта»даги кўп жиҳатлар

130 йил олдин ёзилган «Лайли ва Мажнун» достонига жуда ўхшайди. Гарчи, «Лайли ва Мажнун» афсонаси сюжети XVI асрда Европага маълум бўлган ва шу афсона таъсирида ўнлаб Европа халқларининг сеvgи афсоналари вужудга келгани ҳақидаги тадқиқотлар мавжуд эса-да, биз илмга ҳурмат нуқтаи назаридан Шекспир асари Лайли ва Мажнун афсонасининг Фарбча варианты, Шекспир Шарқ афсонасини европалаштирган, деган хулосадан ўзимизни тиямиз. Бироқ Ромео ва Жульеттадаги нафақат умумий сюжет линияси, балки қаҳрамонлар ҳам, характерлар ҳам, асар қурилиши ҳам «Лайли ва Мажнун» асарининг айнан ўзидир. «Лайли ва Мажнун» достонида Навоий «Фироқнома» деб атаган асар сўнггида Лайли жон таслим қилади. Буни эшитган Мажнун Лайли ётган уйга учиб кириб, унинг ёнида жон беради.

«Ромео ва Жульетта» асарида ҳам Ромео Жульеттани ўлди, деб ўйлаб, у ётган сағана бошида турганча заҳар ичади (Заҳар ичиб жон бераётган Ромео монологини эсланг).

Алишер Навоий ҳам ҳақиқатнинг шу жиҳатини очади. Ҳазратга кўра, агар инсон ошиқ бўлса, ошиқлик кенг маънода, яъни Яратганга ошиқликкача унинг руҳи пок бўлиб, ўзи қалби пок руҳлар билан топишади, бирланади, яъни роҳатда яшайди. Нопок вужуд эса ҳатто ўз руҳини тутиб туrolмайди.

Бу борада ҳам Алишер Навоий буюк Данте билан ҳамфикр. «Лайли ва Мажнун» достонида асосий воқеа тутагач «Эй ишқ...» дея бошланувчи боб мавжудки, унинг ҳар бир сатри «Илоҳий комедия»нинг хотимасини қувватлаб-кучлантириб тургандек туюлади.

Оллоҳнинг биз англаган энг улуғ мўъжизаларидан бири, балки биринчиси — бутун коинот тузилиши билан одам вужуди ва қалбининг ўхшаш, мос қилиб яратилганидир. Бу нарсa физик ва биологик кашфиётларда ҳам қайд этилган.

Оламни ҳаракатга келтирувчи куч, ҳазрат Навоий наздида, ишқдир. Одам зотига шундай улугворлик бахш этгувчи ишқ Дантенинг севги маъбудаси Амур каби бутун коинотни юргизиб турса не ажаб! Ҳазрат Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг юқорида тилга олинган бобида ишқи мажозий ва ишқи ҳақиқий ҳақида фикр юрита туриб мубориз бир хулосага келади: «Аввалгисида киши тозаланиб, иккинчисига ўтса, йўқ-йўқ, уруғини экса ҳам, уни бутунлай тарож этиб, унинг рамзий шаклидан асар қолмаса, кўринадиган жойдан кўринмасдан мақсадга сингиб кетса, ҳаёт ва коинотнинг яратилишига мақсад шудир». Насрий баён хулосани ҳазратнинг ўз сўзларида келтирайлик.

*Мақсад будур, ҳаётдин бу,
Бил хилқати коинотдин бу.*

Ишқ буюк Навоий талқинида ҳаёт ва коинот яратилишининг мақсади сифатида қўйиларкан, худди шу нуқтада у буюк Данте ва Шекспир билан муштаракликка эришади.

Данте, Навоий ва Шекспирнинг юксак бадий тафаккурлари — фазодаги учрашув ана шу тарзда воқе бўлади.

Фурсат ганиматдир

*Уй бино айлаб ажабтур элни меҳмон айламак,
Улки бу уй ичра беш кун меҳмоне беш эмас.*

Алишер Навоий шеъриятида тушунилиши осон бўлган байт ва ғазаллар талайгина. Бундай ғазалларни шарҳлашда, одатда, шеърнинг бадиий-эстетик жиҳатиغا кўпроқ эътибор берилади.

Жумладан, юқорида келтирилган байтда «беш кун» ва «беш эмас» ибораларида сўз ўйини — тажнис санъати қўлланилгани боис алоҳида диққат талаб қилади. Бунда шоир «беш» сўзининг туркий ва форсий маъноси (беш сўзи туркийда саноқ сон, форсийда кўп, ортиқ, зиёд маъноларини англатади) ни қўллаб, тасаввурни маъномоҳият сари ҳаракатлантиради ва қалбда кечинмалар тўлқинини жунбушга келтиради. Бунинг натижаси ўлароқ «беш кун» ибораси ўқувчини теранроқ мулоҳаза юритишга, тафаккур қилишга чорлайди. Чунки халқ орасида «беш кун» ибораси қатори «тўрт кун» таъбири ҳам қисқа давр, бебақо дунё маъносида тенг ишлатилади, лекин Навоий шеъриятида «тўрт кун» дунёнинг бебақолигини англатувчи тавсиф сифатида бирор марта қўлланилмаган, айнан «беш кунлик» дунёга эса алоҳида ишора бор. Чунки оқил, покдомон, жамият ва раиятга фойдаси тегиб турган зот учун — «беш кун» жуда оз. Бунда шоир надомати ҳам акс этади. Ахир яхшилар ила олам гўзал. Яратган шундай кишиларга узоқ умр берса эди. «Беш кун» — аммоки, лоқайд, нафси амморага енгилган, фақат ўз тинчини деб яшаган инсонлар учун ниҳоятда бепоёнлик касб этади. Сабаби, улар ўз маънилари торлиги туфайли, алалоқибат зерикадилар, ҳаловатларини йўқотадилар. «Беш кун» шундай бир юкни елкаларига соладики, унинг ноаён

азобидан еру кўкка сифмайдилар. Воқеан улар ўтган вақт оралиғида нажот ва тасаллига пойдевор қуввати хоссаларни вужудларида мавжуд этолмаганлар, баайни катта қоп — тана бору ичи бўш. Айтиш жоизки, тасвир ва баённинг зоҳирий гўзаллигини кўзлаб, маъно юкидан озод сўзларнинг оҳангдорлигига қараб шеърга жойлаштириш Навоийдек тасаввури дақиқ шоир учун мутлақо ёт ҳодиса. Шунинг учун мумтоз шеърятимизда қўлланилган ҳар бир тимсол, ҳар бир сўзнинг тарихий тадрижи ҳақида маълумот тўплаш, таҳлил қилиш ва муайян шеърга татбиқ эта билиш — тадқиқотчининг бирламчи вазифаларидандир.

«Беш кун» ибораси Навоийдан олдин ҳам, Навоийдан кейин ҳам Шарқ шеъриятида кенг қўлланилган. Хусусан, Навоийни ўзига устоз деб билган туркман шоири Махтумқулининг:

Узангинг тортарлар, тўрт кун кечган сунг,

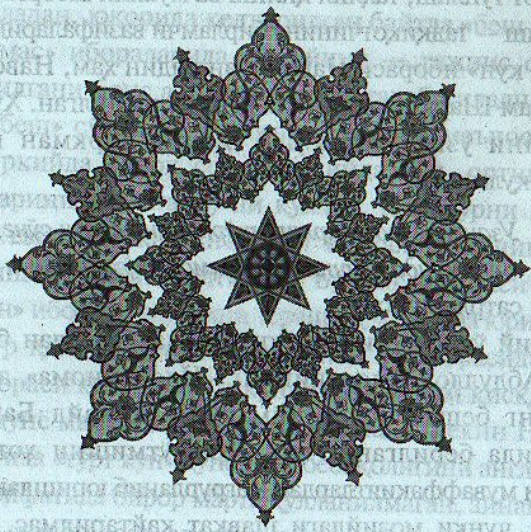
Беш кундан ортиқча меҳмон тўхтамас

деган сатрлари бор.

Навоий ўқиб-истифода қилган манбалардан бири — Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг «Илоҳийнома» асарида ҳаётнинг бешта энг муҳим куни Жунайд Бағдодий талқинида берилган. Унга кўра, ўтмишни хотирлаб, олдинги муваффақиятлардан мағрурланиб юришдан фойда йўқдир, чунки мозийдаги шавкат қайтарилмас, ўтмиш хатолари тузатилмасдир. Шу боис ҳар бир умр лаҳзаларидан тўғри фойдалана билиш, нафс аталмиш душман билан аёвсиз курашиб, ахлоқни адаб жавоҳирлари билан «безаб» бориш жуда ҳам муҳим.

Кундалик ташвишларга кўмилиб умргузаронлик қилиш, кўзни қамаштирувчи тақинчоқлар, пуч ҳою ҳавасларга иштиёқмандлик, бу — ҳаётсеварлик эмас. Аксинча, яшашдан мақсад, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва тириклик жумбоқлари каби азалий ҳамда абадий муаммолар хусусида фикр юритиш, тириклик аталмиш бебаҳо неъматнинг

қадрини англаш ва унга муносиб бўлишга интилиш
ҳаётнинг чин маъноси ва мазмунидир. Бинобарин, «Киши
ўзи маърифат қилган нарсанигина яхши кўра олади...»
Шу жиҳатдан, Навоий беш кунлик дунё ҳақиқатини теран
мушоҳала этишга, ушбу ҳақиқат асосида ҳаёт кечиришга
даъват этади.

Одоб — маънавият чироғи

Алишер Навоий асарларидаги асосий ғоя инсон камолотидир. Шоир жамият ҳаётини синчковлик билан таҳлил қилади, инсоният тарихига назар ташлайди. Шу кузатишлар асносида ниятнинг эзгулиги, комиллик сари интилиш инсонни юксалтиришига ишора қилади.

Навоийнинг эътирофича, комилликка эришиш, шарафга ноил бўлишнинг асосий шarti ёмон ахлоқни бартараф этишдир:

*Бордир инсон зотидаонча шараф,
Ким ямон ахлоқинэтса бартараф.*

Шоир «Хайрат ул-аброр»да инсонни мукаррам этувчи фазилатлар ҳамда тубанликка бошловчи иллатлар хусусида ҳам фикр юритади. Мансаб, мартаба, бойлик одоб ўрнини боса олмайди, дейди Навоий:

*Элга шараф бўлмадижоҳу насаб,
Лек шараф келди ҳаёву адаб.*

Одоб ва одобсизлик ўртасидаги масофа у қадар узоқ эмас. Ҳатто кулги ҳам меъёридан ошса, одобсизлик ҳисобланади:

*Кулгуки ўз ҳаддидинўлди йирок,
Йиғламоқ андин кўпэрур яхшироқ.*

Кишининг ўз ўрни ва ҳаддини билиши, ўзгалар ҳақиға риюя этиши ҳам одобдан далолатдир:

*Гарчи адаб шарти бағоят керак,
Ҳар киши таврида риюят керак.*

Навоий оила масаласига алоҳида эътибор қаратади. Инсон оилада ҳам одоб шартларига риюя этиши лозим. Оила

бошлиғи рафиқаси ва фарзандлари учун масъулдир. Фарзандларга яхши исмлар қўйиш ота-онанинг фарзи ҳисобланади. Зеро, фарзандлар исмлари туфайли уялиб юрмаслиғи керак:

*Бириси қўймоқлик эрур яхши от,
Ким десалар етмагайандин уёт.*

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчларидан яна бири унга таълим беришдир. Илмли киши яхши-ёмонни фарқлайди, умрини беҳуда ўтказмайди. Навоий бу масалага жиддий эътибор беради:

*Қилмоқ эрур бири муаллим талаб,
Қилғали таълим анга илму адаб.*

Пок ният, бировнинг мулкига кўз олайтирмаслик, барчага бирдек эҳтиром кўрсатиш, камтарлик, сабр-тоқат, вафо, садоқат, ҳаё ҳам баркамол инсоннинг фазилатлари эканини таъкидлаган шоир одобнинг муҳим шартларидан бири ота-онанинг ҳурматини жойига қўйиш эканига диққатимизни қаратади, улар ризосини олишга ундайди.

Навоийнинг ишқ, муҳаббат, вафо ҳақидаги фикрлари ҳам қимматлидир. Шоирнинг севги бобидаги истаги қатъиятли янграйди:

*Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.*

Шоирнинг фикрига кўра, ҳақиқий муҳаббатнинг макони — кўнғил. Бу илоҳий туйғу турли ҳирслардан, турфа илнжлардан холи. Ошиқ шундай инсонки, «Эрур дарднок, Ҳам тилу ҳам кўзи-ю ҳам кўнғли пок». Ишқ ўти ошиқни поклайди, «юзини сариғ, кўзини ариғ» қилади. Чунки ошиқнинг «жонида жонон ғамидин ўзга йўқ». Шунинг учун севмоқ — саодат:

*Кимки бу куймак анга одат дурур,
Дунё уқбода саодат дурур.*

«Хайрат ул-аброр» достонида ростгўйлик ва ёлгончилик, илмнинг қадри, элга хизмат, одамгарчилик, сўзнинг сеҳри, тўғрилиқ ва ўғрилиқ, ҳаёт ҳикмати, умр фасллари, дунёнинг ўткинчилиги, майнинг зарари ҳақидаги фалсафий фикрлар талқини инсонни мушоҳадага ундайди. Хусусан, шоирнинг инсон умри тўғрисидаги қуйидаги мисралари кўнгилдан чуқур жой эгаллайди:

Шод ани бил даҳрда ким ғам емас,

Даҳр иши чун ғам еғали арзимас.

Чунки жаҳон боғи вафосиз дурур,

Умр гули анда бақосиз дурур.

Бақосиз умр гулига кўнгил боғламаслик, ҳаётнинг ҳар лаҳзасидан самарали фойдаланиш, хайрли ишлар салмоғини орттириш, «яхшилиқ билат от чиқариш саодати»га интилиш, мунир кунлар соғинчи, баркамоллик, эл осойишталиги Навоийнинг эзгу орзуларидир. Навоий асарлари асрлар оша яшаб келмоқда, авлодларга комиллик йўлини кўрсатмоқда.

Яхшилар ҳайрати

Улуғ мутафаккир Алишер Навоий жаҳон маънавий хазинасининг гавҳарлари бўлмиш асарларида борлиқ ва инсоният, унинг пайдо бўлиши, яратилиши ҳақида ижтимоий-сиёсий, диний-фалсафий дунёқарашини баён этади. Айниқса, бу қарашлар «Ҳайрат ул-аброр» достонида анъанавий муқаддимотларнинг таркибий қисми бўлган муножотларда яққол ўз ифодасини топган.

Тазаррулар оқими ягона қолип асосида яратилсада, уларда яшаётган замона руҳи билан ҳамнафас ижтимоий-сиёсий, диний-фалсафий дунёқараш тажассум топиши қонуний ҳол эди. Ҳар бир ижодкор муножотни яратар экан, унинг етакчи мавзуи бўлган Ҳаққа илтижолар, тавба-тазаррулар баёнини назмда ёки насрда анъанавий қолипдан четга чиқмаган ҳолда ифодалайди. Ва бу боб воситасида борлиқнинг пайдо бўлиши, ундаги воқеалар хусусидаги ўз қарашларини ифодалайди. Жумладан, «Ҳайрат ул-аброр»даги муножот боби тўрт қисмдан иборат. Унинг уч қисмида бу ҳодисаларни яққол сезиш мумкин. Учала қисмида ҳам Ер, Осмон, Юлдузлар, умуман борлиқнинг тузилиши ҳақидаги баёнда муаллифнинг тафаккур дунёси намоён бўлади. Алишер Навоий наздида Осмон юксакдаги тўққиз қаватдан иборат, Ер эса айлана, доира шаклидаги жисм, яъни тупроқ қамраб олган кенгликдан таркиб топган.

Ҳам тўққиз афлокни чектинг рафиъ,

Ҳам курраи ҳокни ёйдинг васиъ

Назаримизда Алишер Навоий ушбу байтларда борлиқнинг Ер, Осмон, Юлдузларнинг пайдо бўлиши,

вазифаси, аҳамияти хусусидаги ўз мушоҳадаларини тасаввуф фалсафаси нуқтаи-назаридан шарҳлайди:

Қилди мазохирда ҳаёли зухур,

Топгали ул ҳусун камоли зухур.

Яратган — ҳусн ўз зухури-кўринишининг камоли — ўзининг чексиз қудратини намоиш этиш мақсадида Мазохирни — борлиқни яратди. Бу яратилган Мазохир бирор нарсанинг пайдо бўлувчи, кўринувчи жойи, яъни борлиқ шоир наздида Ҳақнинг инъикоси:

Жилваи ҳуснингга йўқ эрди ҳад,

Кўзгу керак бўлди анга беадад.

Бу байтда ҳам юқоридаги байт каби биринчи байт иккинчи байтнинг маъносига шарҳ, аниқлик киритмоқда. Шоир фикрича, «Тангри ўзининг моҳиятини, буюк қудратини, улкан имкониятларини кўзгуда — мавжуд оламда кўрмоқчи, негаки, унинг «жилваи ҳусни» моҳияти ҳадсиз поёнсиз».

Жилваи ҳусн улғали зоҳир анга,

Бўлди бу мирот мазохир анга.

Шоир демоқچики, бу мирот кўзгу борлиқ Яратган учун бирор нарсанинг пайдо бўлувчи, кўринувчи жойи вазифасини бажаради, сўзсиз. Унинг «жилваи ҳусни» ҳақидаги ўз дунёқарашини мукаммаллаштирган ҳолда, бу мирот кўзгу — борлиқ Тангрининг жилваси, қудрати моҳияти гавдаланадиган, намоён бўладиган жой, восита эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Ганжинг аро нақд Фаровон эди,

Лек боридан ғараз инсон эди.

Байтдаги «ғараз» сўзи ушбу ўринда мақсад, ният маъноларини англатмоқда. Шоир «Ҳақнинг Мирот оламини, тўққиз қават тиниқ осмонни риск-рўз манбаи

Ерни ва унинг бағридаги қимматбаҳо хазиналарга тўла тоғ ва унинг конларини яратишдан муроди инсон ва унинг камоли учундир» демоқчи. Оламда мавжуд барча нарсалар худонинг хазинаси, бу хазиналараро энг қимматбаҳо бойлик — инсон, қолган барча бойликлар унинг манфаатларига хизмат қилмоғи лозим. Негаки, Худонинг ўзи яратган энг яқин дўст — Инсон, унинг угина Оллоҳнинг турфа муқаддас сўзларини эшитишга ҳам ҳақлидир.

*Кўнглимга қилдинг чу яқин ганжи қисм,
Жисмини ул ганжга қилдинг тилсим.*

Навоий бу байтида Оллоҳга мурожаат йўсинида «Эй Оллоҳ! Сен инсонга Мақсад, тилсим — эски афсонага кўра, Ер остидаги хазинани сақлаш учун турли шакл суврат яратилгани каби Оллоҳ ҳам ўз неъматини — жонни, руҳни сақлаш учун инсон жисмини яратди. Жон, рух инсоннинг танаси, жисми ичра мужассам ва маҳфус» демоқчи.

*Маърифатинг ким қила олмай сифат,
Қилдинг ани орифи ул-маърифат.*

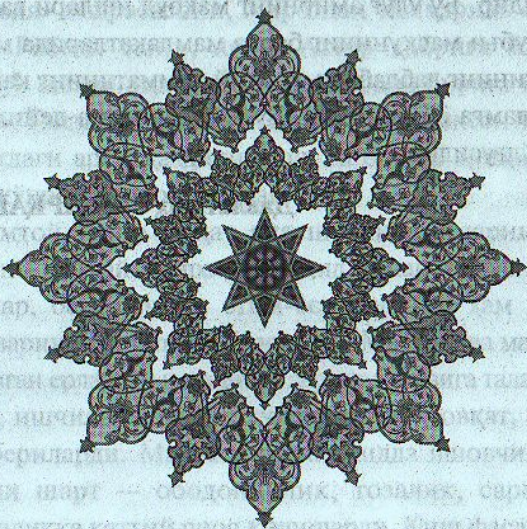
Шоирнинг назарида худо қанчадан-қанча мавжудоту махлуқотлар яратди. Яратганларидан ҳеч бири унинг на моҳиятидан, на илму-маърифатидан хабардор, улар ичра фақат инсонгина Ҳақ моҳиятини, маърифатини билгувчидир, англовчидир, чунки Оллоҳ одамни шундай яратган. Навоий муножот бобининг учинчи қисмида ҳам Тангрининг бу олам ичра буюк ихтироси — муқаддас инсон ҳақидаги ўз қарашларини баён этиб, Оллоҳнинг йўқликдан борлиқни бунёд этганини, бу яратилган борлиқ олий сифатли гавҳар янглиғ гўзал ва гўзалликка мойиллигини айтади, гарчи, барча мавжудотлар гўзал, нафис ва латиф яратилган бўлсада, бу гўзалликдан, бу

нафисликдан-да инсон улуғ, мўътабар ва шарофатли қилиб
яратилган.

Барчасини гарчи латиф айладинг,

Барчадин инсонни шариф айладинг.

Алишер Навоийнинг бутун борлиқ, табиат ва инсоннинг
яратилиши, пайдо бўлиши ҳақидаги қарашлари Ҳақни
таниш сари интилган шоирнинг маънавий дунёси
тажассумидир.

Эътироф
Камолоти оламга ёйилган

Камолоти оламга ёйилган

... Офтобни таърифлаш ақл қисқалигидан нишона, тоза мушк фазилати ҳақида қиссани чўзиш жоҳиллик аломатидир. Бу улуг амирнинг мақбул ишлари ва қутлуғ зикри рубъи маскуннинг барча мамлакатларида маълум, фазилатининг дабдабаси ва олий ҳимматининг камолоти бутун оламга ёйилгандир. Бу хусусда нима дейилса ҳам ибрат бўлғусидир.

Давлатшоҳ САМАРҚАНДИЙ.

Ҳотамтой шоир

Алишер Навоий ҳазратлари оталаридан мерос мол-мулклари ва ўзларига давлат амалдори сифатида ажратилган ерлардан келадиган даромад ҳисобидан (ҳазратнинг мол-мулк ва ерлардан келадиган даромадлари кунига 18 минг шохруҳий динорни ташкил қиларди) Ҳиротда «Ихлосия» мадрасаси, «Халосия» хонақоҳи, масжиди жомеъ, «Шифоия», «Низомия» мадрасаларини, шу каби Марвда «Хисравия» мадрасасини, Ҳиротдан ташқарида «Работи ишқ», «Работи санг», шоир Агтор қабрига мақбара, Нишопур шаҳри атрофидаги жойлардан бирига «Работи яздобар», Гуласт булоғидан Машҳад томон саксон чақирим узунликдаги ариқ қаздириб, шу ва бошқа ариқларга ўн олтита кўприк барпо эттирган.

Ҳотамтой шоир фақат ана шу иншоотларни бунёд қилибгина қолмай, мадраса, масжид, хонақоҳларда яшовчи талабалар, бева-бечора, етим-есирларнинг ҳам моддий эҳтиёжларини таъминлаб турганлар. Масжид ва мадрасага ажратилган ерлардан келадиган даромад эвазига талабаларга нафақа, ишчиларга маош, кундалик озиқ-овқат, кийим-кечак бериларди. Мадраса ва масжидда яшовчилар энг биринчи шарт — ободончилик, тозалик, саранжом-сарипшталikka қатъий риоя қилишарди. Қиш фаслида қор ёғса ёки теварак-атрофдаги ариқлар балчиқ ва кум билан тўлиб кетса, тозалаш ишларига талабалар эмас, фаррош, ходимлар жалб этилган ёки мардикор ёлланган. Талабаларни дарсдан қолдириб жамоат ишларига жалб этиш ман қилинган.

Навоий ҳазратлари бунёд эттирган ҳар бир мадраса талабалари учун юзта пўстин, юзта тўн, юзта чакмон, юзта кўйлак, юзта тўнбон (чолвор), юз жуфт кавуш

улашарди. Шу каби уларнинг уй-рўзгор анжомлари — кигиз, полос, бўйра, ёритқич шамлар учун тўрт юз олтин пул сарфланган.

Саховат ва мурувватлиликда ҳотамтой бўлган Навоий ҳазратлари тўрт юз эллик ботмон (57600 кг.) бугдой, икки юз етмиш ботмон (34560 кг.) нон, ўттиз ботмон (3840 кг.) чалпак, бир юз ўн ботмон (14080 кг.) ҳолва, тўққиз юз товоқ узум шинниси ёки мавизоб, бешта қорамол, ўнта қўй ва ботмон-ботмон гўштни мадрасадагилар учун инъом қилардилар. Бундан ташқари, қиш фаслида янада кўпроқ саховат кўрсатиб, ҳар куни йигирма ботмон (2560 кг.) нон, уч тангалик гўшт, агар гўшт топилмаса, гўжа оши пиширтириб берардилар.

Ҳазрат ўзлари барпо қилдирган иншоотларини қурган усталарни ҳам тақдирлаб юрардилар. Хондамир «Мақорим ул-ахлоқ» асарида бу тўғрида шундай ёзади: «... Ушбу жаннатмисол масжидни безаш ва пардозлаш ишлари поёнига етгандан кейин, 905 йил шаъбон ойининг ўн тўртинчиси чоршанба (1500 йил 13 март) куни тадбир эгаси Амир Алишер он тортиш маросимини ўтказиб, хатиб, имом воизлар, қорилар, мутавалли, ходимлар, усталар ва иморат ишчилари бу маросимга чақирилиб, зиёфат маросимлари амалга оширилди. Қарийб юз кишидан иборат гуруҳнинг қобилиятли қоматлари қимматбаҳо пўстинлар, аёло тикилган чакмонлар ва бошқа хил либослар билан безатилди.

Шундан кейин бу табаррук мақомнинг томи юзасини мустаҳкамлаш ва чидамлилигини оширишга ишора қилди. Иморат ишчилари асбоб-ускуна тайёрлаш, усталар эса уларни ишга солишга киришиб, бир оз вақт ичида сони тахминан ўн тўрт жариб миқдордаги бино томларини икки қаватли қилиб ёпиб, устини сомонли лой билан сувадилар, кўнгилни бу ишлардан батамом фориғ қилдилар. Шу пайтда ҳидоятли Амир яна бир тўй керак-яроғини ҳозирлаш

тўғрисида қайта-қайта фармон берди. Фармонбардорлар бу ишга машғул бўлиб, бу чақириққа эллик бош қўй ва тўққиз бош от сарфладилар...»

Хондамир мазкур асарининг бир бўлимида Навоий ҳазратларининг хайр-саховатларини яна бир бор қаламга олиб ўтади: «Ул ҳазрат Навоий мазкур йилнинг шаъбон ойи ўрталари (1499 йил март ойи охири) да яна бир бор фахрли шаҳар Ҳиротни ўзининг муборак чехраси билан нурга тўлдирди. Шу сабабдан, машойих, саййид ва олимлардан тортиб, барча аҳоли ва фуқаро ғоятда шоду хуррам бўлдилар. Шу аснода ҳидоятли Амирнинг кўнгли Ансория остонасида катта йиғин қилиб, Ҳирот шаҳри улуғларини меҳмон қилишни, улардан фотиҳа сўрашни тилаб қолди. Мулозимлари чақириқни тартибга солиш ишлари билан шуғулланиб, етмиш беш қўй, йигирма бош от ва ўттиз ботмон қанд сарфладилар. Бошқа харжларни шунга қиёслаш лозим...»

Навоий ҳазратлари эл учун шу даражада фидойилик қилардиларки, мурувват истаб келган ночор фуқаро, масжид, мадраса, хонақоҳда яшаётган кишилар ёзда қум чанги, қишда лойда юришдан қийналмасин, деб йўлларга тош ҳам ётқизганлар. Шу тариқа, Мир Алишер келаётган даромадларни, бор мол-мулкларини илму фан, маърифат ишларига, эл ободлиги-ю, равнақига сарфлар эдилар.

Навоий асарларидан намуналар

ҒАЗАЛЛАР

«Қаро кўзум...»

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум кеби ватан қилғил.

Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолига жон гулшанин чаман қилғил.

Таковарингга бағир қонидин ҳино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан қилғил.

Фироқ тоғида топилса туфроғим, эй чарх,
Хамир этиб яна ул тоғда кўҳкан қилғил.

Юзунг висолига етсун, десанг, кўнгулларни,
Сочингни боштин-аёғ чин ила шикан қилғил.

Хазон сипоҳига, эй боғбон, эмас мониг,
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

Юзида терни кўруб ўлсам, эй рафик, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.

Навоий анжумани шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиғ ўқин шамъи анжуман қилғил.

«Тун ақшом келди...»

*Тун ақшом келди кулбам сари гул гулрух шитоб айлаб,
Хироми суръатидин гул уза хўйдин гулоб айлаб.*

*Қилиб мужгонни шабравлар кеби жон қасдиға ханжар,
Белига зулфи анбарборидин мушкин таноб айлаб.*

*Қуёшдек чехра бирла тийра кулбам айлагач равшан,
Манга титратма тушти зарра янглиғ, изтироб айлаб.*

*Кулуб ўлтирдию илким чекиб, ёнида ер берди,
Такаллум бошлади ҳар лафзини дурри хушоб айлаб.*

*Ки, эй зори болокаш ошиқим, менсиз нечуктурсен?
Мен ўлдум лолу айта олмадим майли жавоб айлаб.*

*Чиқарди шишаи май доғи бир соғар тўла қуйди,
Ичиб, тутти менга, юз навъ нозосо итоб айлаб.*

*Ки, эй мажнун, парий кўрдунг магарким, тарки ҳуш эттинг?
Такаллум қил бу соғарни ичиб, рафъи ҳижоб айлаб.*

*Ичиб, фарёд этиб туштум аёғиға, бориб ўздин,
Мени йўқ бодаким, лутфи анинг масти хароб айлаб.*

*Аниким, элткай васл уйқуси ишрат тун мундоқ,
Навоийдек нетар то субҳи маҳшар тарки хоб айлаб.*

«Қизил, сариғ, яшил»

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариғ, яшил,
Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариғ, яшил.

Гулишан эттим ишқ саҳросин самуми оҳдин
Ким, эсар ул дашт аро ҳар ён қизил, сариғ, яшил.

Шишадек кўнелумдадур гулзори ҳуснунг ёдидин,
Тобдоннинг аксидек алвон қизил, сариғ, яшил.

Оразу холинг била хаттинг ҳаёлидин эрур
Қўзларимнинг олдиди даврон қизил, сариғ, яшил.

Лаългун май тутқил олтун жом бирла сабзада
Ким, булардин яхши йўқ имкон қизил, сариғ, яшил.

Фақр аро беранглик душвор эрур беҳад, валеқ
Хирқада тикмақ эрур осон қизил, сариғ, яшил.

Эй Навоий, олтину, шингарфу зантор истама,
Бўлди назминг рангидий девон қизил, сариғ, яшил.

«Қоши ёсинму дейин...»

Тун Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Хирол Кўнглума ҳар бирининг дарди балосинму дейин?!

Қили Кўзи қаҳринму дейин, кирпичи заҳринму дейин,
Бели Бу кудурат ичра рухсори сафосинму дейин?!

Қули Ишқи дардинму дейин, ҳажри набардинму дейин,
Мани Бу қатик дара аро васлининг давосинму дейин?!

Қули Зулфи доминму дейин, лағли каломинму дейин,
Тақо Бирининг қаддин, яна бирининг адосинму дейин?!

Қи Турфа холинму дейин, қадди ниҳолинму дейин,
Мани Мовий кўнглак узра гулранги қабосинму дейин?!

Чика Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Ниб Жонима ҳар бирининг жағру жафосинму дейин?!

Қи Эй Навоий, дема қошу кўзининг васфини, айт
Тақо Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин?!

Ичиб, фарёд этиб туштим афғини, бориб бозин,
Мани Бодаким, лутфи аминг жаста хароб айлаб.

Қи Иса уйғуси шират туни мундоқ,
Тақо Сўйи мажнун тарки хоб айлаб.

«Истангиз»

*Истаганлар, бизни саҳрои балода истангиз,
Водийи ҳижрон ила дашти фанода истангиз.*

*Вомиқу, Фарҳоду Мажнундеклар ул водий аро
Бўлсалар пайдо, мени ҳам ул арода истангиз.*

*Юз аларнинг ишқича дарду, балоу ғуссага
Толиб ол бошига қолган можарода истангиз.*

*Эйки, истарсиз саводул ваҷҳ фиддорайндин,
Бохабар бўлмоқ мени юзи қарода истангиз.*

*Кўнғлум ул зулф ичрадур, зинҳор ишқим шарҳини
Истаманг мен телбада, ул мубталода истангиз.*

*Нуқта янглиғким, вафо узра қилур котиб рақам,
Ишқ ўтининг доғини аҳли вафода истангиз.*

*Оғзи шавқидин Навоий итти, они истар эл
Ё адам даштида, ё мулки фанода истангиз.*

«Эй юзунг боғи...»

Эй юзунг боғи насимида ҳавойи наврӯз,
Лаъли тожинг бўлуб ул боғда бўстонафрӯз.

Зулфу рухсор ила комимға мени еткурсанг,
Ҳар тунунг қадр ўлубон, ҳар кунунг ўлсун наврӯз.

Кўнглум ул луббат илигида гирифтор ўлмиш,
Қушни ул навъики лаъб аҳли қилур дастомуз.

Дарди ҳажрингда куяр кўнглуму ўз ҳолимға
Кишисизликдин ўзумдурмен ўзумға дилсўз.

Даҳр золиға кўнгул бермаки, Рустамларни
Макр ила айлади ожиз бу ситамгора ажсуз.

Кўк жафосидин ўлур хобғаҳинг бўз туфроғ,
Бўлса остингда сипеҳр ашҳаби янглиғ кўк бўз.

Эй Навоий, сену Хусрав била Жомий таври
Санъату рангни қўй, сўзда керак дард ила сўз.

«Оразин ёпқач кўзумдин...»

Оразин ёпқач кўзумдин сочилул ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким пайдо бўлул юлдуз, ниҳон бўлғач қуёш.

Қут бир бодому ерим гўшайи меҳроб эди,
Форати дин этти ногаҳ бир балолиғ кўзу қош.

Бу дамодам оҳим ифшо айлар ул ой ишқини,
Субҳнинг бот-бот дами андоқки айлар меҳр фош.

Бўсае қилмас мурувват асру қаттиқдур лабинг
Десам, оғзи ичра айтур лаъл ҳам бор навъи тош.

Новакинг кўнглумга киргач жон талашмоқ бу экин
Ким, қилур пайкониини кўнглум била жоним талош.

Умри жовид истасанг фард ўлки, бўстон Хизридур,
Сарвким, даъб айлади озодалиғ бирла маош.

Қоши оллинда Навоий берса жон айб этмангиз,
Гар будур меҳроб, бир-бир қайғусидур барча бош.

«Тилагим сенинг ҳузуринг...»

Тилагим сенинг ҳузуринг, талабим сенинг жамолинг,
Неча кун тириклигимдин ғаразим сенинг висолинг.

Чидай олмасам фироқинг, ўпа олмасам аёқинг,
Кўра олмасам назириг, топа олмасам мисолинг.

Манга даштдин фараҳ йўқ, манга бошдин тараб йўқ
Фараҳим сенинг ҳадисинг, тарабим сенинг хаёлинг,

Ажал ушбу дамки, кўюнгадамен олса жоним, боре
Бошим ўлса хоки пойинг, таним ўлса поймолинг.

Юзида урубсен, эй меҳр, камоли ҳусндин дам,
Манга равшан ўлди бу дамки етибтурур заволинг,

Нега таркинг этмай, эй чархки, шому ахтаримдин,
Қародур юзунг ва лекин оқ эрур юзунгда холинг.

Майи ишқ чун Навоийни жаҳонда қилди расво,
Бу қадаҳни, дўстлар, эмди онинг қошидин олинг

«Ошиқ ўлдум...»

Ошиқ ўлдум, панд берманг — чорам асбобин тузунг,
Ишқ зор этганга зулм этманг — тарахҳум кўргузунг.

Эйки, дерсиз ишқ аро сабринг уйин обод қил,
Мундоқ этгунча ҳаётим қасри бунёдин бузунг.

Сарвинозимким борур кўз боғидин, қилмон қабул,
Гар анинг ўрнида тўби нахлини ўлтурғузунг.

Онсизин, эй дўстлар, не захру не оби ҳаёт
Ким, мусовидур манга гар ўлтурунг, гар тирғузунг.

Гар ажал турғузмади жисмимни ул ой кўйида,
Дўстлар, наъшимни боре анда бир дам турғузунг.

Дурд келтурдунг дебон ёзғурмангиз, эй аҳли ишқ,
Бок йўқ, зуҳдум ридоси кунжига солиб сузунг.

Чун Навоий кўнглини қилди гириҳ бир тори зулф,
Дўстлар, сарриштаи уммидни андин узунг.

«Мени мен истаган...»

Мени мен истаган ўз суҳбатига аржуманд этмас,
Мени истар кишининг суҳбатин кўнглум писанд этмас.

Не баҳра топқамен андинки, мендин истагай баҳра,
Чу улким баҳраи андин тилармен баҳраманд этмас.

Нетай ҳуру пари базминки, қатлим ё ҳаётимга,
Аён ул заҳр чаши айлаб ниҳон, бу нўшханд этмас.

Керакмас ой ила кун шакликим, ҳусну малоҳатдин,
Ичим ул чок-чок этмас, таним ул банд-банд этмас.

Керак ўз чобуки мажнунваши қотил шиоримким,
Бузуғ кўнглумдин ўзга ерга жавлони саманд этмас.

Кўнгул уз чарх золидин, фирибин емаким, охир
Ажал сарриштасидин ўзга бўйнунига каманд этмас.

Ул ой ўтлуғ юзин очса, Навоий тегмасун деб кўз,
Муҳаббат тухмидин ўзга ул ўт узра сипанд этмас.

«... Гуландомим била»

Бир қадаҳ май ичмадим сарви гуландомим била,
Бир нафас эврулмади даврон менинг комим била.

Ҳар маеким онсиз ичтим топғали ғамдин амон,
Заҳри ғам гўё эзилмиш эрди ул жомим била.

Тунга етмас кунни ўткардим ўлуб ҳижронида,
Кунга еткайменму, ваҳ, бу субҳи йўқ шомим била.

Қайда бўлсин музтариб кўнглумга ором, эй рафиқ,
Тутмадим ором чун бир дам дилоромим била.

Эй сабо, ул гулга муҳлик фурқатим пайғомин айт,
Балки жон нақдин анга еткур бу пайғомим била.

Кўнглум ичра бут ғами, куфр ичра ўлсам яхишироқ,
Аҳли дин оллинда борғунча бу исломим била.

Эй Навоий, ўлсам армон элткимдур, ичмайин
Бир сабуҳи гулузори бода ошомим била.

Соқили гулчехрадин ошуфтамен,
Демади, насти айтади сарб-и мени.

Ер Навоийдин таслаб, эй кун, ул
Билмиш элтиргусидур, ё мени.

«Севунгил, эй кўнгул...»

Севунгил, эй кўнгул, охирки жисминг ичра жон келди,
Кувон, эй жони маҳзунким, ҳаёти жовидон келди.

Сафардин ул парий етти, мени маҳзунни шод этти,
Кўнгулдин эски ғам кетти, тан ичра янги жон келди.

Хирад, йиғ бу масофингни таҳаммул, кўй газофингни,
Варағ, тарк айла лофингники, ошуби жаҳон келди.

Дамеким андин айрилдим, кўнгулни ҳамраҳи қилдим,
Бугун келди кўнгул, билдимким, ул номехрибон келди.

Келиптур ёшурун ул шаҳ, мени мажнун эман огаҳ,
Парий эрмас эса бас, ваҳ, нечук кўздин ниҳон келди.

Фалак боқти фиғонимға, ажал раҳм этти жонимға,
Хазонлиғ бўстонимға гули боғи жинон келди.

Муғанний бир навое туз, Навоий нағмае кўргуз,
Аёқчи, томса тут, тўққузки Доройи жаҳон келди.

«Шайдо мени»

Оҳки, ишқ айлади шайдо мени,
Солди жунун кўйига савдо мени.

Ишқ ила савдо бўлубон муттафиқ,
Айладилар даҳрда расво мени.

Дашт аро Мажнун демайинким, вухуш,
Келдилар айларга тамошо мени.

Кимники ишқ истади қатл эткали,
Ҳажр равон айлади пайдо мени.

Кимки мени ўлтурур, ул тиргузур,
Йўқса қочар, кўрса Масиҳо мени.

Дайр эмас эрди ерим, озғуруб,
Солди буён бир бути тарсо мени.

Войки, ўлтурғали қилмас писанд,
Ишқ яна кимсани илло мени.

Соқийи гулчеҳрадин ошуфтамен,
Демаки, маст айлади саҳбо мени.

Ёр Навоийни тилаб, эй кўнгул,
Ё сени ўлтургусидур, ё мени.

«Келгай»

Не кун ўлгайки, нигорим келгай,
Боғи умрумда баҳорим келгай.

Умр боғида баҳор улдурким,
Сарв қад лола узорим келгай.

Ўлмагаймен йўлида, гар бошида,
Секретиб шаҳсуворим келгай.

Ул гадо жониға ўт тушкайким,
Олғали шамъи мазорим келгай.

Кўйида итти кўнгул, ваҳ, қачон ул
Масти девона шиорим келгай.

Қани майким, чу ичиб маст ўлсам,
Кўкка туз боққали орим келгай.

Эй Навоий, тиламон хуру парий,
Шояд ул базмда ёрим келгай.

РУБОИЙЛАР

Жонимдағи «жим» икки долинға фидо,
Андин сўнг «алиф» тоза ниҳолингға фидо,
«Нун»и дағи анбарин ҳилолингға фидо,
Қолған ики нуқта икки холингға фидо.

Нўш айлар эмиш қадаҳни жонона тўла,
Соқий, манга тут жоми ҳарифона тўла.
Қуй, гар худ эрур сипеҳр паймона тўла,
Ҳар нечаки, холий этсам, эт ёна тўла.

Номанги, тириклигимдин улдур матлуб
Очиб ўқуғач бир неча лафзи марғуб,
Қўп тўлғаниб ашк ичра ўзумдин бордим,
Ул навъки, су ичига тушкай мактуб.

Номанги, эрур боиси иқболу тараб,
Еткурса тараб мени ҳазинға не ажаб.
Ёлғуз мендин кетармади ранжу тааб
Ким, бўлди баче халқ ҳаётиға сабаб.

* * *

Бир айбға гарчи халқ қилғай мансуб,
Фақр аҳлидин изтироб эмастур маҳсуб
Сидқ эрса худ этмак керак ўз феълини хўб
Кизб эрса, маломат дағи бордур матлуб.

* * *

Су кўзгусини боғ аро айларда шитоб,
Сиймоб қилур эрди таҳаррук била тоб.
Дай қилди бу симобни андоқ кўзгу
Ким кўзгу анинг қошида бўлғай сиймоб.

* * *

Йўқ бодайи васл, оби ҳайвон ул эмиш,
Аҳбоб мулоқоти дема, жон ул эмиш.
Гардун ғаму ранж сувратин нақш этса,
Жон чехраси атрофиға ҳижрон ул эмиш.

* * *

Йиллар тутубон шайх мақолотиға гўш,
Не кўнглума завқ етти, не жонима жўш.
Жонимға наво солдию кўнглумға хуруш,
Бир журға била мугбачайи бодафуруш.

* * *

Олам бор эмиш, Навоӣё, шӯрангиз,
Оламдағи эл боштин-аёғ рангомиз.
Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.

* * *

Аҳбоб денгизки, хонумондин тамаъ уз,
Не хону не мон, кавну макондин тамаъ уз.
Не кавну макон, жону жаҳондин тамаъ уз,
Лекин демангиз муники, андин тамаъ уз.

* * *

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз.
Ҳар неники, севмак андин ортуқ бўлмас,
Андин сени кўп севармен, эй умри азиз.

* * *

Лаълингни қилиб нуктасаро, эй қоракўз,
Ишқ аҳли ҳаётиға яро, эй қоракўз.
Чекма яна сурма кўз аро, эй қоракўз,
Эл қониға қилма кўз қаро, эй қоракўз.

* * *

Гар ошиқ эсанг зебу такалуфни унут,
Яхшию ёмон ишда тахаллуфни унут.
Ўткан гар эрур ёмон таассуфни унут,
Келган гар эрур яхши тасарруфни унут.

* * *

Бўлди менинг ўлмагимга савдо боис,
Савдоға ҳавойи жоми саҳбо боис.
Саҳбоға дағи дайру чалипо боис,
Бу барчаға ул дилбари тарсо боис.

* * *

Қўрқутма мени томугдин, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бўлғуси дебон урма занах,
Ким дўзах онинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бори сенинг биладур дўзах.

* * *

Рухсори уза холларин ул дилбанд,
Очти чу мени кўрди баче ҳоҳшатманд.
Айшимға ёмон кўз этмаган эмди газанд,
Хоссаки, ул-ўқ бўлубтур ўт узра сипанд.

Ёшимға бағир қони чу эрди монанд,
Кўз асради ёшдек бўлуб андин хурсанд.
Турмади кўзумда еткач ул сарви баланд,
Бўлмас киши фарзанди кишига фарзанд.

Кўнглум сайди узуб улустин пайванд,
Сарғаштасифатлиғ била эрди хурсанд.
Куллоби муҳаббатинг яна солди каманд
Сайдеки, узуб эди расан, айлади банд.

Эй шарбати лаълинг оби ҳайвондин алаз,
Ҳайвон суйини қўйки, чучук жондин алаз.
Не жондин алаз, не оби ҳайвондин алаз
Ким, ҳарнеки йўқ, андин алаз, андин алаз.

Дедим зақанинг тутуб, сақоғингни ўпай,
Кўз қошингга суртубон қабоғингни ўпай.
Гулдек юзунг ислабон дудоғингни ўпай,
Йўқ, йўқ-йўқ, агар десанг, аёғингни ўпай.

Алишер Навоий

ҳасби ҳоли

Ҳар зулф ҳамиға қилма вобаста мени,
Ҳар кўз ҳавасидин этмагил хаста мени.
Ҳар қош тамаиға солма пайваста мени,
Ё раб, борисидин айла вораста мени.

Мунғлуғ бошим остидағи тошимниму дей?
Тош устидағи ғариб бошимниму дей?
Ҳасрат суйидин кўзимда ёшимниму дей?
Ўлмақдин саъброқ маошимниму дей?

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши,
Бир-бир не дейин, бошдин аёғинг яхши.

Номанги, менга муждаи жоне эрди,
Ҳижрон ғамидин хатти амоне эрди.
Зулматқа саводи гар нишоне эрди,
Мазмун анга оби зиндагоний эрди.

Ким истаса салтанат, саходур анга шарт,
Ҳар ваъдаки айласа вафодур анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.

Бир гул ғамидин дедим қўйй бағрима доғ,
Боргайму дебон атри димоғимға фароғ,
Боргин чу мулаввас айлади бум ила зоғ,
Эмди ани исламакка юз ҳайф димоғ.

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонимға балову дард ўқин урди фироқ.
Жисмимни фано ўтиға куйдурди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

Кўнглумни ғаму дард ила қон айлади ишқ,
Кўз йўлидин ул қонни равон айлади ишқ,
Ҳар қатрани билмадим қаён айлади ишқ,
Бедил эканим буйла аён айлади ишқ.

Дилнавоз ЮСУПОВА

Алишер Навоийнинг ҳасби ҳоли

Улуғ шоирнинг ҳасби ҳоли билан боғлиқ масалалар, аввало, шоирнинг ўз асарларида, шунингдек, замондошлари Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Хондамирнинг «Хулосат ул-ахбор», «Макорим ул-ахлоқ», «Ҳабиб ус-сияр», Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ул-вақоеъ», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкират уш-шуаро», Муъиниддин Муҳаммад ал-Замжий ал-Исфизорийнинг «Равзат ул-жиннот», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» каби тарихий ва тазкира асарларида учрайди.

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Мирзо ҳукмронлиги даврида Ҳиротда туғилди. Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» асарида маълумот берилишича, шоирнинг туғилган санаси ҳижрий 844 йил рамазон ойининг 17 кунида бўлиб, товуқ йилига тўғри келади. Унинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммад (уни Ғиёсиддин Кичкина, деб ҳам аташган) темурийлар саройининг амалдорларидан, онаси (исми маълум эмас) Кобул амирзодаларидан Шайх Абу Саъид Чангнинг қизи бўлган. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» ва Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» асарларида келтирилишича, Алишернинг бобоси Амир Темурнинг ўғли Умаршайх билан эмикдош (кўкалдош) бўлган. Навоий «Вақфия» асарида ўз ота-боболарининг темурийлар саройида юқори мавқеда бўлганликлари ҳақида шундай ёзади: «...бу хокисорнинг ота-бобоси ул ҳазрат (Султон Ҳусайн Бойқаро) нинг бобо ва аждоди хизматларида... улуғ маротибқа сазовор ва бийик маносибқа комгор бўлгон эрдилар».

Алишернинг тоғалари Мирсаид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар ҳам шоир бўлишган. Бўлажак шоир ана шундай муҳитда, алоҳида тарбия ва назоратда ўсади. Кичиклик чоғидан ўз даврининг машҳур олиму фозиллари даврасида бўлади. Уч-тўрт ёшларида машҳур шоир Қосим Анворнинг

Риндему ошиқему ?аҳонсўзу ?ома чок,

Бо давлати ғами ту зи фикри ?аҳон чи бок

(Мазмуни: Риндмиз, ошиқмиз, жаҳон ўртовчи ва ёқавайронлармиз, сенинг ғаминг турганда дунё фикридан не фойда)

байтини ёд айтиб, меҳмонларни ҳайратга солади. Бу ҳақда кейинчалик «Мажолис ун-нафоис»нинг биринчи мажлисида эслаб ўтади. Бир йилдан сўнг, яъни 1445 йилда мактабга боради ва ёш Хусайн билан бирга ўқийди.

1447 йилда Шохруҳ Мирзо вафот этади ва темурий шаҳодалар орасида тож-тахт учун кураш бошланади. Хиротда рўй берган нотинчлик сабабли Алишерлар оиласи Ироққа йўл олади. Йўлда, Тафт шаҳрида ёш Алишер замонасининг машҳур тарихчиси, «Зафарнома»нинг муаллифи Шарафиддин Али Яздий билан учрашади ва улуғ тарихчи 6 ёшли Алишернинг ҳаққиға дуо ўқийди. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи кейинчалик «Мажолис ун-нафоис» ва «Насойим ул-муҳаббат» асарларида маълумотлар келтиради.

1451 йилда Хуросон анча тинчиб, Алишерлар хонадони Хиротга қайтади. Тарихчи Хондамир ўзининг «Макорим ул-ахлоқ» асарида ёзишича, карвон Язд чўли орқали Хиротга қайтар экан, кундузи иссиқ бўлганлиги учун кечаси юрилган. Тунги юришлардан бирида Алишер эгар устидан ерга тушиб қолади ва уйқу зўридан беҳабар ётаверади. Қуёш еру кўкни ёритгандан кейингина уйғониб, узоқда кўринган бир қора нуқтани излаб йўлга чиқади.

Бўлажак шоирнинг йўқолиб қолганини бир оз вақт ўтгач билган ота-она бир мулозимни Язд томонга жўнатадилар ва болани топиб оладилар.

1452 йилда Абулқосим Бобур Мирзо Хуросон тахтига ўтиради ва нотинчликлар анча босилади. Абулқосим Бобур маърифатли ҳукмдор бўлиб, тасаввуф илмидан хабардор, таъби назмга мойил шахс эди. Навоий бу ҳақда кейинчалик ўз тазкирасида шундай маълумот беради: «Бобир Мирзо — дарвешваш ва фанийсифат ва каримул-ахлоқ киши эрди. Ҳиммати олида олтуннинг дағи кумушнинг тош ва туфроғча ҳисоби йўқ эрди. Тасаввуф рисоаларидин «Ламаъот» била «Гулшани роз»га кўп машғуф эрди. Таъби дағи назмга мулоийм эрди...»

Абулқосим Бобур Алишернинг отаси Ғиёсиддин Муҳаммадни Сабзаворга ҳоким қилиб тайинлайди, Ғиёсиддин Муҳаммад ўз оиласи билан шу шаҳарга кўчиб ўтади ва Алишер ўқишни давом эттиради. Алишер Сабзаворда ўз даврининг шоиру фозиллари Хожа Аҳмад Муставфий, Мавлоно Яҳё Себак, Дарвеш Мансур, Ҳофиз Али Жомий, Хожа Маҳмуд, Мавлоно Номийлар билан танишади, Дарвеш Мансурдан аруз илмини ўрганади. Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», «Бўстон» асарларини ўқийди, Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» достонини ёд олади. Бу ҳақда кейинчалик «Лисон ут-тайр» достонида шундай ёзади:

Истабон таиҳиси хотир устод,

Назм ўқутурким равон бўлсун савод.

Насрдин баъзи ўқур ҳам достон,

Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бўстон».

Менга ул ҳолатда таъби бул ҳавас

«Мантиқу-т-тайр» айлаб эрди мултамас.

Топти сокин-сокин ул такрордин,

Сода кўнғлум баҳра ул гуфтордин.

1453 йилда Алишер мактабдош дўсти Хусайн билан Абулқосим Бобур хизматига киради. Аввал Сабзаворда, сўнг Машҳадда яшайди. Бу йилларда ҳам ёш Алишер ўқиш ва илм ўрганишда давом этади.

1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо вафот этади. Хуросон тахтини Абу Саъид Мирзо эгаллайди. Хусайн Бойқаро тахт учун курашга киришиб кетади. Алишер Навоий эса Машҳад мадрасаларида ўқишни давом эттиради. Бу даврга келиб, энди Навоий икки тилда шеърлар битувчи «зулписонайн» шоир сифатида анча танилиб қолган эди. Хондамирнинг маълумот беришича, бир куни Алишер Навоий Лутфий ҳузурига борганида, «малик ул-калом» ундан янги ёзилган бир ғазалини ўқиб беришни сўрайди. Навоий ўзининг

*Оразин ёпқоч кўзимдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш*

матлаъси билан бошланувчи ғазалини ўқийди. Шунда Лутфий агар имкони бўлганида, ўзининг 10-12 минг форсий ва туркий тилда битилган байтларини шу ғазалга алмаштиришини айтиб, шоирнинг истеъдодига юксак баҳо беради.

Шоир Машҳад мадрасаларида ўқиб юрган пайтида бир муддат хасталаниб қолади. У талабалар учун ажратилган хужрада касал бўлиб ётган ҳолатини «Мажолис ун-нафоис»да шундай эслайди:

«...Султон Абу Саъид Мирзо замонида Машҳадда ғариб ва хаста бир буқъала йиқилиб эрдим. Курбон вақфаси бўлди, оламнинг ақсо билодидин халқ имом равзаси тавофига юз қўйдилар. Расмдурким, мусофирлар муттайин буқъа гаштига ҳам борурлар, ул буқъадаким, фақир йиқилиб эрдим, жамоати маволиваш эл сайр қилиб, деворда битилган абётни ўқиб, бир байт устида баҳсга туштилар. Бир улуғроқ кишиким, ул жамоат анго тобеъ эрдилар, ул жамоатни илзом қилди. Фақир заъф ҳолида

ул жамоат жонибидин сўз айттим. Анга дедиларким: бу бемор йигит ҳам бир сўз айтадур. Ул улуғроқ киши худ Шайх Камол эрмишким, зиёратга келган эрмиш! Бошим устига келиб, мабҳасни орага солди. Фақир жавоб бергач, ўз сўзидан қайтиб, таҳсинлар қилиб, ҳолимни тафаҳхус қилди. Эrsa ул ҳам фақирни эшитган экандур ва кўрар ҳаваси бор экандур».

Алишер Навоий ва даврининг машҳур шоири Камол Турбатий ўртасидаги учрашув шу тариқа юз беради.

Алишер Навоий 60-йилларнинг бошларида Ҳиротга қайтади. Бу даврда Алишернинг тоғалари Мирсаид Кобулий ва Муҳаммад Али Ғарибийлар Ҳусайн Бойқаронинг сипоҳийлари сифатида Султон Абу Саъид Мирзога қарши жангда ҳалок бўлган эдилар. Шоир Ҳиротда узоқ қололмайди ва Самарқандга йўл олади. Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва Хондамир шоирнинг Самарқандга бориш сабабларини илм ўрганишга интилиш билан боғласалар, Заҳириддин Муҳаммад Бобур «ихрож» (сурғун) деб атайди. Алишер Навоийнинг ўзи Саййид Ҳасан Ардашерга ёзган «Маснавий» мактубида Самарқандга кетишининг бир неча сабабларини кўрсатади:

Бир улким, чу сўздиндир инсон шариф,

Чу ҳайвонга сўз йўқдур, улдур касиф...

Мен ул менки, то турк бедодидур,

Бу тил бирла то назм бунёдидур.

Фалак кўрмади мен киби нодире,

Низомий киби назм аро қодире...

Етар тенгридин онча қувват манга,

Ки бўлмас битирига фурсат манга.

Бу майдонда Фирдавсий ул гурд эрур,

Ки гар келса Рустам жавобин берур.

Рақам қилди фархунда «Шаҳнома»е

Ки, синди жавобида ҳар хомае.

Ки ҳар неча нутқ ўлса коҳилсарой,

Битигаймен ўттуз йилин ўттуз ой.

*Не «Шаҳнома»ким, «Хамса»ға урсам эл,
Анинг панжаси сори еткурсам эл.
Ўтуз йилки они Низомий демиш,
Қошимда эрур икки-уч йиллик иш...*

Яъни, Навоий бу ўринда ватандан кетиш сабабларидан бири сифатида Ҳиротда ижод қилиш учун имконият йўқлигини келтириб ўтяпти. Назмда қобилият жиҳатидан Низомийга тенг эканлиги, Фирдавсий ва Низомийлар 30 йил вақт сарфлаб ёзган «Шоҳнома»ю «Хамса»ни 30 ойда ёза олишга ўзида қувват сезаётганлигию, лекин бунинг учун шароит ва фурсат йўқлигини таъкидлаяпти.

*Яна бир буким, зоҳир ўлмиш манго,
Ки, чиқмиш Хуросон элидин вафо...
Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифок,
Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ...
Ҳам эл манзилин шаҳ катакдек бузуб,
Товуғ ўрнига чўғд ўлтурғузуб.
Элида кишилиқдин осор йўқ,
Шароратдин ўзга падиодор йўқ...
Не бир ҳужраким, ком топқай кўнгул,
Даме анда ором топқай кўнгул.
Не бир шўҳ васлиға ул моядаст,
Ки, азми аёғиға бергай шикаст.
Не ёреки, ранжимни қилгай қабул,
Не зореки, ҳажримдин ўлгай малул.*

Алишер Навоийнинг мамлакатни ташлаб кетишга мажбур бўлганининг яна бир сабаби юртдаги нотинчликдир. Одамларда бир-бирига вафо йўқ. Вафонинг ўрнини нифок, саховатнинг ўрнини бахилиқ эгаллаган. Мамлакат шоҳи халқ уйини катакдек бузиб, товуғ ўрнига бойўғлини ўтказиб қўйган. Одамларда кишилиқдан нишона йўқ, ҳамма жойда ёмонлик ҳукмрон. Кўнгил ором топадиган бир ҳужра йўқ. Тасалли берувчи бирор киши, кетаман,

деса этагидан тутадиган умр йўлдоши, кетса айрилиқдан эзиладиган дўсти йўқ.

Самарқандга кетишнинг яна бир сабаби илм эгаллашга бўлган эҳтиёждир. Зеро, Навоийнинг фикрича, «ҳақ сиррининг маҳрами» қилиб яратилган инсон Оллоҳни маърифат орқали таниши керак:

*Учинч улки, чун холиқи зулжалол,
Ки, ҳам ламязал келди, ҳам лоязол.
Чу лавҳи вуҷуд узра тортиб қалам,
Ики кавн тарҳиға урди рақам...
Эмас эрди мақсуд жуз одамий
Ки, ҳақ сиррининг бўлғай ул маҳрами.
Баридин ғараз гарчи инсон эди,
Анга дағи мақсуд ирфон эди.*

Тасаввуф таълимотига кўра, Оллоҳни таниш 2 йўл орқали амалга оширилади:

1. Ҳақдан жазба етиши, яъни Оллоҳ ёди билан ўзлигидан беҳабар бўлиб юриш, мақомларни эгалламасдан туриб, ҳол мартабасига эришиш, бу йўлни Навоий «мажзуби солик» йўли, деб атайди.

2. Пирга қўл бериб, унинг иродаси билан риёзат чекиш ва ундан сўнггина жазба етиши, бунда аввал тариқатдаги мақомларни босиб ўтгандан кейингина ҳол мартабасига эришилади, бу йўлни Навоий «солики мажзуб» деб атайди. Навоий биринчи йўлга эришиш муяссар бўлмагач, пири комил топиб, ўзини унга топширишга қарор қилади:

*Бурун муришиди комил истай юруб,
Ани топқач ўзин анга топшуруб...
Чу аввалғи иш бўлмади дастғир
Икинчисидин хўб эмастур гузир.*

Шу тариқа Алишер Навоий 1465-69 йилларда Самарқандда яшайди. Шоир Самарқандда дастлаб моддий

қийинчиликда ҳаёт кечиради. Кейинроқ, унга шаҳар ҳокими Аҳмад Ҳожибек ҳомийлик кўрсатади. Аҳмад Ҳожибек фозил ва шоиртаъб ҳукмдор бўлиб, «Вафойи» тахаллуси билан шеърлар битган. Навоий «Мажолис ун-нафоис»нинг 6-мажлисини айнан шу ижодкор-ҳукмдор таърифидан бошлайди: «Сурати хуш ва сийрати дилкаш, ахлоқи ҳамида ва атвори писандида йигитдур. Хуросонда тарбият топти. Ҳирот дор ус-салтанатида ўн йилга яқин ҳукумат қилди. Самарқанд маҳфузасида ҳам муддате ҳоким эрди... Ва таъби бағоят хуб воқеъ бўлубтур ва назмга кўп илтифот қилур».

Алишер Навоий Самарқандда машҳур олим Хожа Фазлulloҳ Абуллайс ҳузурида фикҳ илмидан сабоқ олади. Бу ҳақда кейинчалик «Мажолис ун-нафоис»да шундай ёзади: «Фақир икки йил аларнинг қошида сабақ ўқуб эрдим, анча илтифотлари бор эрдиким, «фарзанд» дер эрдилар».

Алишер Навоий Самарқандда Мавлоно Улоий Шоший, Хожа Хурд, Мавлоно Муҳаммад Олим, Мавлоно Сойиллий, Дарвеш Аҳмад Самарқандий, Мирзобек, Юсуфшоҳ Сафойи каби олим ва шоирлар билан танишади. Шеърият ва алабиётшуносликка доир кўплаб асарларни ўқиб чиқади, салафлар ва замондошларининг байтларини ёд олади. «Муҳокамат ул-луғатайн»да бу ҳақда шундай маълумот берилади: «Йигитлигим замони ва шабоб айёми авонида кўпроқ шеърда сеҳрсоз ва назмда фусунпардоз шуаронинг ширин ашъори ва рангин абётидин эллик мингдин ортуқ ёд тутубмен ва алар завқ ва хушҳоллигининг ўзумни овутупмен».

Алишер Навоий шу йиллари шоир сифатида катта шуҳрат қозонади. 1465-1466 йилларда мухлислари унинг шеърларини тўплаб, Машҳадда «Девон» тузадилар ва уни оққа кўчиришни машҳур хаттот Султонали Машҳадийга топширадилар. Бу девон бугун фанда «Илк девон» номи билан машҳурдир.

Алишер Навоий шеърларининг довриги Шерозу Табризга ҳам ёйилади. «Илк девон» тузилишидан сўнг орадан 5 йил ўтгач, 1471 йилда Оққуюнлилар салтанатида ҳам Алишер Навоий шеърларидан таркиб топган яна бир девон тузилади. Мазкур девон Оққуюнлилар саройида фаолият юритган машҳур хаттот ва шоир Абдурахим ибн Абдурахмон Хоразмий (тахаллуси Анисий) томонидан кўчирилади. Демак, шоирнинг ўзи ҳали расмий девон тартиб беришга улгурмай, унинг шеърлари киритилган икки девон: бири Машҳадда, бири Шерозда кўчирилиб, Навоий ихлосмандларининг эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади.

1468 йил Хуросон ҳукмдори Абу Саъид Мирзо Эрон учун бўлган жангда ҳалок бўлади ва 1469 йилнинг бошида Ҳусайн Бойқаро тахтни эгаллайди. У Самарқандга мактуб йўллаб, Навоийни ўз ёнига чақиради ва Навоий Ҳиротга қайтади. Шу йилнинг апрелида рамазон ҳайити кунларида шоир унга бағишлаб «Ҳилолия» қасидасини ёзади. У Ҳусайн Бойқаронинг тахтга чиқишини янги ой — ҳилолга қиёс қилади:

Янги ойу ийд ики қуллугчинг ўлсун, айлаган

Сен ҳилол анинг отин, байрам бу ернинг кунятин.

Ҳусайн Бойқаро Навоийни давлат ишларига жалб қилади. Шоир дастлаб 1469-1472 йилларда муҳрдор лавозимида, 1472-1476 йилларда эса амир (вазир) лавозимида хизмат қилади. Тарихчи Мирхонд унинг бу даврдаги фаолияти ҳақида «Равзат ус-сафо» асарида шундай ёзади: «...амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида қойим туриб, хизматкорлик поясини юқори осмондан ҳам ўтказди. Бир неча вақтдан кейин, бу мансабни тарк этиш бобида илтимос қилиб, бу лавозимга амир Аҳмад Суҳайлийни тайин қилишни илтимос қилди. Хоқони Мансур унинг бу илтимосини қабул қилди, лекин ҳижрий 876 йили шаъбон ойида (1472 йил январь) банданавоз подшоҳ ул вожиб

ул-атоб амирни аморат мансаби билан сарафроз қилмоқчи бўлди. Хоқони Мансурнинг покиза кўнгли шу эдики, амир Алишер вожиб ул-изъон фармонга кўра бошқа амирлардан юқори муҳр босса, лекин ул жанобнинг қўлига маълум соатда муҳр боссин учун нишон берганларида, нафси синиқ бўлганидан ва бағоят улуғ тавозулилигидан, нишоннинг шундай жойига муҳр босдиким, ундан тубанроққа муҳр босишга жой қолмади...»

Алишер Навоий вазир лавозимида ишлаб юрган пайтларида ўзининг бутун куч-қувватини мамлакат ободончилиги, эл фаровонлиги учун сарф қилади:

Ким бор эди бошимга кўп меҳнатим,

Йўқ эди бош қошиғали фурсатим

(«Хайрат ул-аброр»дан)

Мамлакатда зулм ва ҳақсизликка чек қўяди, илм ва санъат аҳлига раҳнамолик қилади, бунёдкорлик ва ободончилик ишларига кенг эътибор қаратади. «Амири кабир» ва «амир ул-муқарраб» унвонларига сазовор бўлади.

Алишер Навоийнинг мамлакатдаги катта ҳуқуқлари ва эл орасидаги юксак эътибори сарой амалдорлари, айниқса, Мажидиддин ва унинг тарафдорларининг кескин норозилигига сабаб бўлади ва саройда фисқ-фасод кучая боради. 1476 йилда Навоий вазирлик лавозимидан истеъфо беради ва бадий ижод билан шуғулланади.

Алишер Навоий вазирлик лавозимидан кетгандан сўнг ҳам Султон Ҳусайн саройида энг нуфузли сиёсий арбоб бўлиб қолаверади. Ҳусайн Бойқаро уни ўзига гоят яқин тутар, ҳар бир нарсада у билан маслаҳатлашар ва шоирнинг фикрини ниҳоятда қадрлар эди. Бу ҳолат улуғ шоир ва сарой амалдорлари орасидаги низонинг ошишига олиб келади. Ҳусайн Бойқаро Навоийни Астрободга ҳоким қилиб юбориш билан саройдаги низоларга чек қўймоқчи бўлади.

Алишер Навоий 1487-1488 йилларда Астрободда ҳокимлик қилади. Мирхонднинг ёзишича, «Астробод

гулшани адолат хислатлик амирнинг келиши билан Эрам гулистонининг гайратини келтирадиган бўлиб, Журжоннинг саййидлари, уламози, эътиборли кишилари, фозиллари ул мақтовга муносиб сифатли амирнинг лутфу марҳаматлари билан фахр ва қувонч топдилар. Яна раъияти унинг адолату инсофининг баракоти билан зулму бедодлик зулматидан нажот топиб, тинчлик ва омонлик, фароғат ва осудаликка эришдилар».

1489 йилда Алишер Навоий Ҳиротга қайтгач, ўрнига Астробод ҳокими қилиб шаҳзода Бадиуззамон тайинланган эди. Бу орада Балхда Дарвешали қўзғолони бошланади. Ҳусайн Бойқаро Навоийни олиб, Балхга жўнайди. Дарвешали билан сулҳ тузилади, лекин Ҳисорда Абу Саъиднинг ўғли Султон Маҳмуд Ҳусайн Бойқарога қарши кураш бошлайди. Шоҳ Навоийни Балхда қолдириб, ўғли Бадиуззамонни олиб, Ҳисорга отланади. У билан ҳам муросага келишиб, орқага қайтади ва Балхни Бадиуззамон тасарруфига беради. Бадиуззамон ўн уч ёшли ўғли Мўмин Мирзони Астрободда қолдириб, Балхга келади. Ҳусайн Бойқаронинг суюкли аёли Хадичабегим билан Мажидиддиннинг ўрнига вазир қилиб тайинланган Низомулмулк Астрободга Музаффар Мирзони ҳоким қилиб тайинлашга эришади. Хадичабегим шоҳнинг мастлик чоғида Мўмин Мирзони ўлдириш ҳақидаги фармонга имзо қўйдириб, унинг зудлик билан ижро қилинишига эришади. Ҳусайн Бойқаро ҳушига келиб, янги фармон жўнатади. Лекин вақт ўтиб бўлган эди.

Бу ҳодиса Алишер Навоийга қаттиқ таъсир кўрсатади ва кўпдан буён орзу қилгани — Ҳаж сафарига тайёргарлик кўра бошлайди. Шоҳдан ижозат олиб, йўлга отланади. 1499 йилда Марвда Ҳусайн Бойқаронинг яна бир ўғли Абулмуҳсин отасига қарши бош кўтаради. Шоҳ исёни бартараф қилиш учун қўшин билан Марвга отланади. Мирхонднинг хабар беришича, «Марв қамали уч-тўрт ойга чўзилиб, фатҳу зафар шоҳиди мурод кўзгусида

кўринмагани учун хоқони Мансур сулҳга майл қилди. Абулмуҳсин мирзо ҳам қалъадорликнинг чўзилиб кетганидан ғам чекиб, отаси қошига чопар юборди ва амир Алишерни талаб қилдиким, то ул жанобнинг воситачилиги билан сулҳ иши воқе бўлсин». Шоҳ Машҳад остоналарига етиб қолган Алишер Навоийга тез чопар юборади. Алишер Навоий Машҳад улуғлари ва ҳамроҳлари билан маслаҳатлашади. Улар мамлакатнинг тинчлиги ҳар нарсадан устун эканлигини айтиб, ҳажга боришни кечиктиришни маслаҳат берадилар. Алишер Навоий ортга қайтади ва ота-ўғил орасида сулҳ имзоланади.

1500 йил декабрининг охирларида Хусайн Бойқаро Астробод юришидан қайтади. Анъанага кўра, саройнинг барча эътиборли кишилари шоҳни кутиб олишга йўлга чиқадиладар. Улар орасида ҳазрат Навоий ҳам бор эди. Саломатлиги жуда ёмонлашганига қарамай, шоир сафардан қайтган султон ҳузурига етиб келади ва ҳамроҳлари ёрдамида унинг кўксига бош қўйиб, хушидан кетади. Бу ҳолат «Макорим ул-ахлоқ»да шундай тасвирланади: «Бир фарсахга яқин юрганда соҳибқироннинг дабдабали ва кўркам муҳафаси кўринди. Шу вақт Худонинг инояти билан ул зотнинг муборак боши айланиб қолди. Олижаноб амир Хожа Шиҳобуддин Абдуллани ҳузурига чақириб: «Мени эҳтиёт қилишдан ғофил бўлманг, аҳволим ўзгариб қолди», деди. Шу пайт аъло ҳазратнинг қўлини ўпишга етишмоқ учун отдан тушди. Тўсатдан етишган касалликнинг оғирлиги сўнгги ҳаддига бориб қолгани ва юришга мадори қолмаганидан, мазкур амир ва Мавлоно Жалолуддин Қосим унинг қўлтиқларига кириб, улуғ Амир бошини баланд мартабали подшоҳнинг кучоғига қўя олди. Аъло ҳазрат ул буюклик ва дабдаба доираси марказининг аҳволида ўзгариш кўриб, ғоятда қайғуга ботди, ғамгин бўлди». Шоирни оғир аҳволда уйга олиб келадилар. Уч кун хушсиз ётган Алишер Навоий 1501 йилнинг 3 январида сакта касаллиги туфайли вафот этади.

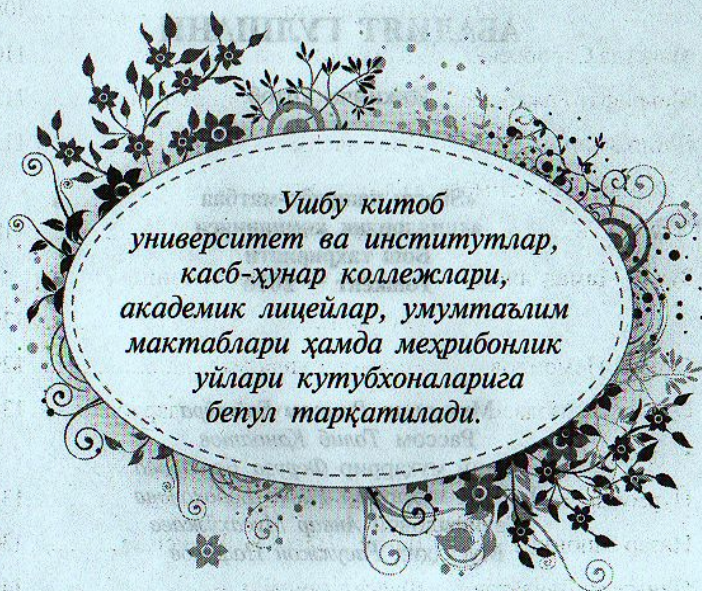
Мундарижа

Ўткир Раҳматов.	«Буюкликнинг боқий овози»	6
Суйима Ганиева.	«Ўз замонидан ҳозирга қадар махсус ва машҳуд»	10
Муҳаммад Али.	Эл комин раво айла	20
Муслиҳиддин		
Муҳиддинов.	Сўз фазилати	25
Иброҳим Ҳаққул.	«Мени мен истаган...»	34
Шуҳрат		
Сироҷиддинов.	«Кимки инсондур, анинг маҳбуби ҳам инсон керак...»	39
Ҳасан Қудратуллаев.	«... Хизматим бўстони сидқ ва сафо саҳобидин сероб»	43
Нурбой Жабборов.	Боқий ҳикматлар қудрати	46
Олимжон Жўраев.	«Ажаб саодат эрур...»	49
Санобар Нишонов.	«Мақорим ул-ахлоқ» сабоғи	52
Поён Равшанов.	Садоқат тимсоли	57
Салима Мирзаева.	Истеъдодлар ҳомийси	59
Саилбек Ҳасанов.	«Сабъаи сайёр»да ранглар жиноси	62
Сулаймон Иноят.	Бебаҳо хазина	67
Дилором Салоҳий.	Навоий ва Самарқанд	69
Акмал Саидов.	Адолат тушунчаси — Навоий талқинида	74
Нодира Афоқова.	«Жондин сени кўп севармен, эй, умри азиз»	80
Равшанбек Маҳмудов.	Устозлик рутбаси	84
Исҳоқ Носиров.	Маъно ва ҳайрат	86

Юсуф Эшонкулов	Фозиллар мададкори	90
Акрамжон Деҳқонов.	«Садди Искандарий» ибрати	94
Эргаш Очилов.	«Ҳайратлар олами»	99
Буробия Ражабова.	«Тузай назм мулкида шоҳона базм»	104
Тоҳир Ҳужаев.	«Жаҳон чорбоғики дилкашдурур»	108
Мақсуда Сарибоева.	«Ким олим эса...»	110
Маърифат Ражабова.	Илм ўзликни англамакдир	113
Ботир Зарипов.	«Бир насиҳат қилғум»	115
Саломат Маткаримова.	«Ул одат ила касби саодат қилғай»	118
Зухра Мамадалиева.	Навоий ижодида инсонни улуғлаш	124
Отабек Исмоилов.	Эъзозга мушарраф	129
Омонулла Мадаев.	«Олам маъмурлиғи алардин»	131
Навбаҳор	Илм комилликка элтади	134
Нурмуҳаммедова.	Данте, Навоий, Шекспир	136
Назар Эшонкул.	Фурсат ғаниматдир	140
Олимжон Давлатов.	Одоб — маънавият чироғи	143
Ибодат Бозорова.	Яхшилар ҳайрати	146
Шаҳноза Норкулова.	Ҳотамтой шоир	151
Умид Бекмуҳаммад.		

Навоий асарларидан намуналар

	Ғазаллар	154
	Рубойлар	169
Дилназов Юсупова.	Алишер Навоийнинг ҳасби ҳоли	177

Ушбу китоб
университет ва институтлар,
касб-хунар коллежлари,
академик лицейлар, умумтаълим
мактаблари ҳамда меҳрибонлик
уйлари кутубхоналарига
бепул тарқатилади.

Юсуф Эшонкулов	Фозиллар маданияти	1
Акрамжон Дехқонов	«Садди Искандарий» ибрати	9
Эргаш Очипов	«Хаврастар олами»	15
Буройни Ражабова	«Гузай наъм мулкида»	21
Адабий-бадий нашр		
Тоҳир Хужаси	«Жаҳон чорбоғида»	27

АБАДИЯТ ГУЛШАНИ

Иккинчи китоб

**«Sharq» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2016**

Муҳаррир *Рустам Бойтўра*
Рассом *Толиб Қаноатов*
Бадий муҳаррир *Феруза Башарова*
Техник муҳаррир *Раъно Бобохонова*
Саҳифаловчи *Анвар Мусахўжаев*
Мусахҳиҳ Расулжон Нафасов

Нашр лицензияси АІ № 201, 28.08.2011 йил.

Босишга рухсат этилди 19.01.2016. Бичими 84x108^{1/32}
Оффсет босма. Таймс гарнитураси. Шартли босма табоғи 10,08.
Нашриёт ҳисоб табоғи 8,91. Адади 15000 нусха. Буюртма № 4139.
Баҳоси келишилган нархда.

**«Sharq» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
босмаҳонаси, 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

ISBN 978-9943-26-444-1

9 789943 264441